МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Кафедра мовної та психолого-педагогічної підготовки

Допущено до захисту

Завідувач кафедри
д. психол. н., професор, Асєєва Ю.О.
_____
(підпис)
«____»_____2025 р.

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на здобуття освітнього ступеня магістр

Зі спеціальності_____053 Психологія_____
(шифр та найменування спеціальності)

За освітньою програмою_____«Практична психологія»_____
(назва освітньої програми)

На тему: **«ДЕВІАНТНА ПОВЕДІНКА ОСОБИСТОСТІ: ПРИЧИНИ ВИНИКНЕННЯ І ШЛЯХИ ПОПЕРЕДЖЕННЯ»**

Виконавець:
здобувач курсу 6зф12 групи
факультету ЦЗФН
_____Балута Тетяна Павлівна
/підпис/

Науковий керівник
кандидат психологічних наук, доцент
_____Бринза Ірина В'ячеславівна
/підпис/

Одеса 2025

ЗМІСТ

ВСТУП 4

РОЗДІЛ І. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ 9

1.1. Поняття девіантної поведінки в психології: суть, ознаки, класифікація та основні теоретичні підходи 9

1.2.Причини виникнення девіантної поведінки: особистісні, соціальні, середовищні чинники 13

1.3. Попередження та профілактика девіантної поведінки у контексті психологічної науки 19

Висновки до першого розділу 25

РОЗДІЛ ІІ. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБИСТІСНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ОСІБ ІЗ ПРОЯВАМИ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ 29

2.1. Організація дослідження, характеристика вибірки та методик 29

2.2.Психодіагностичний інструментарій, процедура та етапи дослідження 36

2.3. Аналіз та інтерпретація результатів дослідження проявів девіантної поведінки 46

Висновки до другого розділу 51

РОЗДІЛ ІІІ. ПСИХОЛОГІЧНІ ШЛЯХИ ПОПЕРЕДЖЕННЯ ТА КОРЕКЦІЇ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ 53

3.1. Психопрофілактичні та психокорекційні заходи для подолання девіантної поведінки 53

3.2. Розробка тренінгової програми для профілактики девіантної поведінки серед молоді 56

3.3. Практичні рекомендації психологам та педагогам щодо роботи з особами, схильними до девіантної поведінки 65

Висновки до третього розділу.....70

ВИСНОВКИ 72

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....76

ДОДАТКИ 84

ВСТУП

Актуальність теми. Проблема девіантної поведінки особистості набуває особливої гостроти в умовах сучасних соціально-економічних трансформацій, що супроводжуються деформацією традиційних ціннісних орієнтирів, посиленням соціальної напруженості та кризою соціальних інститутів. Зростання масштабів девіантних проявів серед різних вікових груп населення, особливо молоді, актуалізує необхідність комплексного психологічного аналізу механізмів формування відхилень у поведінці та розробки ефективних превентивних стратегій. Сучасні психологічні дослідження засвідчують багатофакторність етіології девіантної поведінки, що зумовлює потребу в інтегративному підході до вивчення біологічних, психологічних та соціальних детермінант її виникнення [36]. Особливого значення набуває розуміння ролі індивідуально-психологічних особливостей особистості, специфіки її соціалізації та адаптивних можливостей у формуванні схильності до девіантних форм поведінки. Актуальність дослідження посилюється необхідністю розробки науково обґрунтованих програм психологічної профілактики та корекції девіантної поведінки, які б враховували сучасні тенденції розвитку суспільства та індивідуальні особливості особистості.

Окрім того, актуальність теми зумовлена запитом практичної психології на ефективні інструменти виявлення ризику девіантної поведінки на ранніх етапах онтогенезу. Вивчення психологічних детермінант девіацій дозволяє не лише краще зрозуміти природу асоціальної поведінки, а й створити дієві психокорекційні та психопрофілактичні заходи, спрямовані на збереження психологічного благополуччя особистості та гармонізацію її взаємодії з соціальним середовищем.

Об'єкт дослідження – девіантна поведінка особистості як соціально-психологічний феномен.

Предмет дослідження – психологічні механізми формування девіантної поведінки особистості, фактори ризику її виникнення та психологічні умови профілактики і корекції девіантних проявів.

Метою дослідження є теоретичне обґрунтування та емпіричне вивчення психологічних детермінант девіантної поведінки особистості, а також розробка рекомендацій щодо її попередження та корекції. Відповідно до мети було поставлено ряд **завдань дослідження**:

- Здійснити теоретичний аналіз сучасних концепцій девіантної поведінки особистості у психологічній науці та визначити провідні підходи до її вивчення.
- Систематизувати та класифікувати основні фактори ризику виникнення девіантної поведінки на індивідуально-психологічному, мікросоціальному та макросоціальному рівнях.
- Емпірично дослідити взаємозв'язок між індивідуально-психологічними особливостями особистості та схильністю до девіантних форм поведінки.
- Вивчити роль сімейних, освітніх та соціокультурних факторів у формуванні девіантної поведінки.
- Розробити психодіагностичний комплекс для раннього виявлення ризику формування девіантної поведінки.
- Обґрунтувати психологічні принципи та методи профілактики і корекції девіантної поведінки особистості.

Теоретико-методологічні засади дослідження становлять фундаментальні принципи сучасної психологічної науки: принцип системності, який дозволяє розглядати девіантну поведінку як цілісний феномен у єдності біологічних, психологічних та соціальних детермінант; принцип детермінізму, що забезпечує вивчення причинно-наслідкових зв'язків у формуванні девіантних проявів; принцип розвитку, який орієнтує на аналіз динаміки становлення

девіантної поведінки в онтогенезі. Теоретичну базу дослідження складають: концепція соціальної дезорганізації Е. Дюркгейма та теорія аномії Р. Мертона, що розкривають соціокультурні передумови девіантності; психодинамічні теорії З. Фрейда та його послідовників, які акцентують увагу на ролі несвідомих конфліктів у формуванні девіантної поведінки; біхевіористичні концепції А. Бандури та інших дослідників, що пояснюють механізми научіння девіантним формам поведінки; гуманістичні підходи К. Роджерса та А. Маслоу, які підкреслюють значення самоактуалізації та особистісного зростання у профілактиці девіацій. Ці теоретичні підходи забезпечують всебічне розуміння природи девіантної поведінки, що є основою для розробки ефективних методів діагностики, профілактики та психологічної допомоги особам із девіантними проявами.

Для вирішення поставлених завдань використовувався комплекс взаємодоповнюючих **методів дослідження**. Психодіагностичні методи включали: опитувальник девіантної поведінки (АДП), шкалу тривожності Бека, тест Айзенка на визначення рівня нейротизму та екстраверсії, а також опитувальник рівня агресивності Басса–Даркі. Результати оброблялися з використанням описової статистики, кореляційного аналізу за коефіцієнтом Спірмена та t-критерію Стьюдента.

Емпіричну базу дослідження склали 50 осіб віком від 16 до 25 років, які репрезентують період юнацтва та ранньої дорослості — один із найбільш сензитивних до формування девіантних проявів. Вибірка була сформована методом стратифікованого відбору та включала три умовні підгрупи: основну (з вираженими ознаками девіантної поведінки), групу ризику (з незначними проявами девіацій) та контрольну (без ознак девіантності). Гендерний склад вибірки: 54% жінок і 46% чоловіків. За освітнім рівнем: 40% — учні старших класів, 38% — студенти ЗВО, 22% — працююча молодь. Респонденти мали

різний соціально-економічний статус, що забезпечило достатній рівень репрезентативності вибірки за основними соціально-демографічними ознаками.

Аналіз сучасного стану наукових досліджень девіантної поведінки засвідчує наявність різноманітних теоретичних підходів та емпіричних напрацювань у цій галузі. Зарубіжні дослідження представлені працями Т. Моффіт, яка розробила таксономію антисоціальної поведінки, Д. Фаррінґтона, який вивчав траєкторії розвитку делінквентної поведінки, Р. Лебера та його співавторів, що досліджували фактори ризику юнацької злочинності [52]. Вітчизняна психологія девіантної поведінки представлена дослідженнями Ю.А. Клейберга, який розробив концепцію психології девіантного поведінки підлітків, В.Д. Менделевича, що запропонував клініко-психологічний підхід до аналізу девіацій, С.А. Беличевої, яка досліджувала соціально-педагогічні основи профілактики правопорушень неповнолітніх [4]. Значний внесок у вивчення проблеми зробили українські психологи: О.В. Змановська, яка систематизувала психологічні теорії девіантної поведінки, Т.С. Яценко, що розробила глибинно-психологічний підхід до корекції поведінкових розладів, І.Б. Коваль, який досліджував психологічні механізми адиктивної поведінки [17].

Однак аналіз наукової літератури свідчить про недостатню розробленість інтегративних моделей девіантної поведінки, які б враховували сучасні соціокультурні реалії та індивідуально-типологічні особливості особистості. Потребують подальшого вивчення питання ранньої діагностики схильності до девіацій та розробки персоналізованих програм профілактики і корекції.

Практична значущість дослідження полягає у можливості використання отриманих результатів у діяльності практичних психологів, соціальних працівників, педагогів та інших фахівців, які працюють з особами групи ризику щодо формування девіантної поведінки. Розроблені рекомендації можуть бути впроваджені в систему психологічного супроводу навчально-виховного процесу

в закладах середньої та вищої освіти, а також використані при створенні програм первинної та вторинної профілактики девіантної поведінки. Результати дослідження сприятимуть оптимізації процесу підготовки фахівців психологічного профілю шляхом включення отриманих даних до навчальних курсів з психології девіантної поведінки, клінічної психології та психологічного консультування. Практичне значення роботи також полягає у розробці психодіагностичного інструментарію для раннього виявлення ризику формування девіантної поведінки, що може бути використано в роботі психологічних служб різних рівнів.

Апробація результатів. Окремі результати дослідження висвітлені у статті, опублікованій у журналі «Науковий студентський вісник» Одеського національного економічного університету, 2025, № 9-10 (329-330), під темою: «Психологічні детермінанти девіантної поведінки особистості в умовах сучасного суспільства».

Структура роботи: складається зі вступу, трьох розділів (теоретичний, емпіричний та практичний), кожен з яких містить підрозділи та висновки до розділів. Наприкінці роботи наведено загальні висновки, список використаних джерел та додатки. Загальний обсяг роботи становить 95 сторінок, а список використаних джерел налічує 60 найменувань.

РОЗДІЛ І. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ

1.1. Поняття девіантної поведінки в психології: суть, ознаки, класифікація та основні теоретичні підходи

Девіантна поведінка як соціально-психологічний феномен являє собою складну багатовимірну систему дій та вчинків особистості, що характеризуються відхиленням від соціально прийнятих норм, стандартів та очікувань суспільства [43]. У сучасному психологічному дискурсі девіантність розглядається не лише як порушення формальних правил соціального функціонування, а як комплексний прояв дисгармонії у взаємодії особистості із соціальним середовищем, що відображає порушення процесів соціалізації, адаптації та інтеграції індивіда в суспільні структури. Етимологічно термін "девіантність" походить від латинського "deviatio", що означає відхилення, збочення від прямого шляху, і в психологічному контексті позначає поведінкові патерни, які не відповідають домінуючим у певному суспільстві нормативним стандартам моральності, законності та соціальної прийнятності [24].

Історія вивчення девіантної поведінки в психологічній науці налічує понад століття інтенсивних досліджень, що були ініційовані працями засновників соціологічної школи Е. Дюркгейма та Р. Мертона, які заклали фундаментальні основи теорії аномії та соціальної дезорганізації. Значний внесок у розвиток психологічного розуміння девіантності зробили представники психоаналітичного напряму З. Фрейд, А. Адлер, К.Г. Юнг, які розкрили роль несвідомих конфліктів та ранніх травматичних переживань у формуванні асоціальних форм поведінки. Біхевіористичні концепції Б.Ф. Скіннера, А. Бандури, Дж. Роттера збагатили розуміння механізмів научіння девіантним патернам через процеси моделювання, підкріплення та соціального научіння. У сучасному західному психологічному дискурсі значну увагу приділено

емпіричному дослідженню девіантної поведінки в підлітковому та юнацькому віці, що відображено в роботах таких дослідників, як Т. Моффітт (таксономія антисоціальної поведінки), Д. Фаррінгтон (вивчення траєкторій делінквентного розвитку), Р. Лебер (аналіз факторів ризику юнацької злочинності). Сучасні підходи до розуміння девіацій інтегрують біопсихосоціальні моделі, що поєднують дані нейропсихології, когнітивної психології та соціальної екології [55].

Сутнісні характеристики девіантної поведінки визначаються через систему специфічних ознак, що дозволяють диференціювати її від нормативної поведінки та інших форм психологічних порушень. Першою фундаментальною ознакою є соціальна неприйнятність поведінкових проявів, що виражається у порушенні усталених норм, цінностей та очікувань референтних груп та суспільства в цілому. Друга ключова характеристика полягає у деструктивності девіантних дій, які можуть завдавати шкоди як самій особистості (автодеструктивність), так і оточуючим людям та соціальному середовищу (алодеструктивність) [16]. Третьою важливою ознакою є стійкість та повторюваність девіантних поведінкових патернів, що відрізняє їх від епізодичних порушень норм та свідчить про їх закріпленість у структурі особистості. Четвертою характеристикою виступає дезадаптивність девіантної поведінки, яка проявляється у зниженні ефективності соціального функціонування особистості та порушенні її здатності до конструктивної взаємодії з соціальним середовищем [45].

Класифікація девіантної поведінки в сучасній психологічній науці базується на різноманітних критеріях та підходах, що відображають багатоаспектність цього феномену. За критерієм спрямованості виділяють екстернальну девіантність, яка проявляється у агресивних, антисоціальних діях, спрямованих на оточуючих, та інтернальну девіантність, що характеризується

саморуйнівною поведінкою та аутоагресивними тенденціями [13]. За ступенем соціальної небезпеки розрізняють делінквентну поведінку, що передбачає порушення правових норм та кримінального законодавства, та недисциплінарну поведінку, яка обмежується порушенням моральних та етичних стандартів без правових наслідків [53]. За критерієм стабільності виокремлюють первинну девіантність, що має епізодичний характер, та вторинну девіантність, яка стає стійким компонентом ідентичності особистості. Важливою є також класифікація за віковими особливостями, що враховує специфіку проявів девіантної поведінки в різні періоди онтогенезу: дитяча, підліткова, юнацька та дорослі форми девіантності [6].

Психодинамічний підхід до розуміння девіантної поведінки, започаткований З. Фрейдом та розвинений його послідовниками, акцентує увагу на ролі несвідомих психічних процесів, внутрішньоособистісних конфліктів та ранніх дитячих переживань у формуванні девіантних поведінкових патернів. Згідно з психоаналітичною концепцією, девіантна поведінка розглядається як результат порушення балансу між структурними компонентами психіки (Ід, Его, Супер-Его), що призводить до неадекватних способів задоволення базових потреб та розв'язання внутрішніх конфліктів. Неопсихоаналітичні теорії А. Адлера підкреслюють значення комплексу неповноцінності та прагнення до влади у генезі асоціальної поведінки, тоді як К.Г. Юнг розглядав девіантність через призму порушення процесу індивідуації та дисбалансу між свідомими та несвідомими компонентами психіки. Сучасні психодинамічні концепції О. Кернберга та Х. Кохута зосереджуються на ролі порушень ранніх об'єктних відносин та дефіцитів у розвитку структури особистості як ключових факторів формування девіантних поведінкових стратегій [22].

Біхевіористичний напрям у дослідженні девіантної поведінки фокусується на вивченні механізмів научіння, підкріплення та моделювання асоціальних

форм поведінки. Класичний біхевіоризм Дж. Уотсона та Б.Ф. Скіннера розглядає девіантну поведінку як результат неадекватного оперантного обумовлювання, коли девіантні дії отримують позитивне підкріплення або не зазнають належного покарання [58]. Теорія соціального научіння А. Бандури суттєво розширила розуміння механізмів формування девіантності, підкресливши роль імітації, моделювання та вікарного научіння у засвоєнні асоціальних поведінкових патернів. Когнітивно-біхевіористичні підходи А. Бека та А. Елліса звертають увагу на роль дисфункціональних когнітивних схем, ірраціональних переконань та помилкових атрибуцій у розвитку девіантної поведінки. Сучасні інтегративні моделі поєднують принципи оперантного обумовлювання з когнітивними процесами, підкреслюючи важливість самоефективності, локусу контролю та особистісних очікувань у формуванні поведінкових стратегій особистості [32].

Гуманістичний підхід до девіантної поведінки, представлений роботами К. Роджерса, А. Маслоу та В. Франкла, розглядає девіантність як результат блокування природних тенденцій особистості до самоактуалізації, самореалізації та пошуку сенсу життя. Згідно з гуманістичною концепцією, девіантна поведінка виникає внаслідок фрустрації базових потреб особистості в любові, повазі, безпеці та творчому самовираженні, що призводить до формування неконгруентної Я-концепції та неадекватних способів самоствердження [49]. К. Роджерс підкреслював роль умов цінності та умовного позитивного ставлення в розвитку психологічних проблем, які можуть проявлятися у девіантних формах поведінки. А. Маслоу розглядав девіантність як прояв дефіцитарної мотивації та нездатності особистості досягти рівня самоактуалізації, що спонукає до пошуку альтернативних, часто деструктивних способів задоволення потреб. Екзистенціальний напрям В. Франкла акцентує увагу на втраті сенсу життя як ключовому факторі розвитку різноманітних форм девіантної поведінки,

включаючи адиктивні розлади, суїцидальні тенденції та антисоціальні прояви [29].

Інтегративні та системні підходи до розуміння девіантної поведінки представляють найбільш сучасні та перспективні напрями психологічних досліджень, що прагнуть об'єднати здобутки різних теоретичних шкіл та врахувати багатофакторність етіології девіантних проявів. Біопсихосоціальна модель розглядає девіантну поведінку як результат складної взаємодії біологічних предиспозицій, психологічних особливостей та соціально-середовищних факторів, що формують унікальний індивідуальний профіль ризику кожної особистості. Системний підхід підкреслює важливість аналізу девіантної поведінки в контексті різних рівнів системної організації - від нейробіологічного та індивідуально-психологічного до сімейного, групового та макросоціального рівнів [34]. Екологічна модель У. Бронфенбреннера дозволяє розглядати девіантність як результат порушень у системі взаємодії особистості з різними рівнями соціального середовища: мікросистемою (сім'я, однолітки), мезосистемою (школа, громада), екзосистемою (соціальні інститути) та макросистемою (культурні цінності, суспільні норми) [35]. Такий багаторівневий аналіз створює основу для розробки комплексних превентивних та корекційних програм, що враховують специфіку впливу різних систем на формування девіантної поведінки особистості.

1.2. Причини виникнення девіантної поведінки: особистісні, соціальні, середовищні чинники

Етіологія девіантної поведінки особистості характеризується винятковою багатофакторністю та полідетермінованістю, що зумовлює необхідність комплексного аналізу причинно-наслідкових зв'язків між різноманітними групами факторів ризику та їх інтегративним впливом на формування девіантних

поведінкових патернів. Сучасне розуміння генези девіантної поведінки базується на концепції мультифакторної каузальності, яка передбачає взаємодію та взаємопосилення біологічних, психологічних, соціальних та середовищних детермінант у процесі онтогенетичного розвитку особистості. Складність етіологічної структури девіантної поведінки полягає не лише у множинності причинних факторів, а й у їх динамічній взаємодії, що створює унікальні комбінації ризиків для кожної конкретної особистості та зумовлює індивідуальну варіативність проявів девіантності [57]. Розуміння механізмів формування девіантної поведінки вимагає аналізу як дистальних факторів, що діють протягом тривалого періоду та створюють загальну предиспозицію до девіантності, так і проксимальних чинників, що безпосередньо провокують реалізацію девіантних поведінкових актів у конкретних ситуаціях.

Фундаментальні дослідження етіології девіантної поведінки були здійснені широким колом вітчизняних та зарубіжних науковців, які внесли значний вклад у розуміння механізмів її формування. Піонерські роботи Ч. Ломброзо заклали основи вивчення біологічних детермінант девіантності, хоча його концепція "природженого злочинця" згодом зазнала критичного переосмислення. Г. Айзенк розробив психобіологічну теорію особистості, яка пов'язує схильність до девіантної поведінки з індивідуальними особливостями темпераменту та нейротизму. Т. Моффітт створила впливову таксономію антисоціальної поведінки, розрізнивши траєкторії "обмежені підлітковим віком" та "персистентні протягом життя" [41]. Д. Фаррінгтон та його колеги провели лонгітюдні дослідження розвитку делінквентної поведінки, ідентифікувавши ключові фактори ризику на різних етапах онтогенезу. Р. Лебер та М. Стаутхамер-Лебер розробили модель розвитку антисоціальної поведінки, що враховує взаємодію індивідуальних та контекстуальних факторів. Серед вітчизняних дослідників значний внесок зробили І.С. Кон, який вивчав соціалізаційні аспекти

девіантної поведінки, А.Е. Личко, що досліджував роль акцентуацій характеру у формуванні поведінкових розладів, та В.В. Ковальов, який розробив концепцію психогенних патологічних формувань особистості [12].

Особистісні чинники девіантної поведінки охоплюють широкий спектр індивідуально-психологічних особливостей, що створюють внутрішню предиспозицію до формування девіантних поведінкових стратегій. Темпераментальні особливості, такі як високий рівень імпульсивності, емоційної нестабільності, пошуку нових відчуттів та низький рівень самоконтролю, створюють нейробіологічну основу для розвитку різноманітних форм девіантної поведінки. Характерологічні акцентуації, особливо збудливого, нестабільного, демонстративного та дистимічного типів, значно підвищують ризик формування девіантних поведінкових патернів через порушення процесів саморегуляції та соціальної адаптації. Когнітивні особливості, включаючи дефіцити виконавчих функцій, порушення процесів планування та прогнозування наслідків, дисфункціональні атрибутивні стилі та когнітивні спотворення, істотно впливають на схильність до прийняття рискованих рішень та вибору неадаптивних поведінкових стратегій. Емоційна сфера особистості, зокрема проблеми емоційної регуляції, алекситимія, дефіцити емпатії та підвищений рівень агресивності, також відіграють ключову роль у генезі девіантних проявів [20].

Мотиваційно-ціннісні детермінанти девіантної поведінки включають порушення в системі особистісних цінностей, деформацію мотиваційної структури та дисфункції у сфері цілепокладання і життєвого планування. Домінування гедоністичних цінностей над просоціальними, орієнтація на матеріальне споживання за рахунок духовного розвитку, девальвація традиційних моральних норм та принципів створюють ціннісну основу для розвитку різноманітних форм девіантної поведінки. Мотиваційні конфлікти між

потребою в автономії та залежності, між прагненням до самоствердження та страхом відкидання, між бажанням приналежності до групи та індивідуалізації можуть призводити до вибору девіантних способів розв'язання внутрішньоособистісних суперечностей [30]. Порушення в розвитку ідентичності, включаючи дифузію ідентичності, негативну ідентичність або передчасне закриття ідентичності, створюють психологічну основу для експериментування з девіантними ролями та поведінковими стратегіями. Низький рівень осмисленості життя, відсутність довгострокових цілей та життєвих перспектив, екзистенційний вакуум та апатія також виступають значущими чинниками ризику розвитку девіантної поведінки.

Соціальні детермінанти девіантної поведінки охоплюють широкий спектр міжособистісних відносин, групових процесів та соціально-психологічних впливів, що формують соціальний контекст розвитку особистості. Сімейні фактори ризику включають дисфункціональні стилі виховання (авторитарний, попустительський, непослідовний), емоційне відкидання батьками, фізичне та психологічне насильство, занедбання потреб дитини, конфлікти між батьками, розлучення та реструктуризацію сім'ї. Особливо значущим є вплив девіантної поведінки батьків, включаючи зловживання алкоголем та наркотиками, кримінальну активність, антисоціальні установки, що створює несприятливе середовище для соціалізації дитини та сприяє міжгенераційній передачі девіантних поведінкових патернів [50]. Шкільне середовище також відіграє важливу роль, особливо через фактори академічної неуспішності, негативні відносини з учителями, булінг з боку однокласників, відчуження від шкільної спільноти та девіантність одногрупників. Вплив референтних груп та субкультур може як сприяти, так і запобігати розвитку девіантної поведінки залежно від домінуючих у групі норм, цінностей та поведінкових стандартів.

Соціально-економічні чинники девіантної поведінки включають широкий спектр макросоціальних умов, що створюють структурний контекст для розвитку особистості та формування її поведінкових стратегій. Соціально-економічна депривація, бідність, обмежені можливості для соціальної мобільності створюють умови соціальної напруженості та фрустрації, що можуть призводити до вибору девіантних способів досягнення соціально схвалюваних цілей. Соціальна нерівність, дискримінація за різними ознаками, маргіналізація окремих груп населення сприяють формуванню альтернативних субкультур з власними нормами та цінностями, які можуть суперечити домінуючим у суспільстві стандартам. Урбанізація та пов'язані з нею процеси соціальної дезорганізації, ослаблення традиційних соціальних зв'язків, анонімність великих міст створюють умови для розвитку різноманітних форм девіантної поведінки. Економічна нестабільність, безробіття, особливо серед молоді, обмежені можливості для професійної самореалізації також виступають значущими факторами ризику. Культурні конфлікти, зіткнення традиційних та модерних цінностей, глобалізаційні процеси та культурна гомогенізація можуть призводити до кризи ідентичності та пошуку альтернативних форм самовираження через девіантну поведінку.

Середовищні детермінанти девіантної поведінки включають фізичні, інформаційні та технологічні аспекти життєвого середовища особистості, що здійснюють як прямий, так і опосередкований вплив на формування поведінкових стратегій. Фізичне середовище, включаючи екологічні умови, архітектурну організацію простору, доступність різноманітних об'єктів та послуг, може сприяти або перешкоджати реалізації девіантних поведінкових актів. Особливе значення має інформаційне середовище, зокрема масмедіа, інтернет, соціальні мережі, які можуть транслювати девіантні поведінкові моделі, романтизувати або нормалізувати різноманітні форми асоціальної поведінки.

Кіберпростір створює нові можливості для реалізації девіантних поведінкових актів, включаючи кіберзалежність, онлайн-агресію, кіберзлочинність, що вимагає переосмислення традиційних підходів до профілактики та корекції [19].

Інтеграційний аналіз причин девіантної поведінки вимагає розуміння складних взаємодій між різними групами факторів ризику та їх кумулятивного впливу на розвиток особистості. Модель множинних факторів ризику передбачає, що девіантна поведінка виникає внаслідок накопичення критичної маси ризикових факторів, коли компенсаційні можливості особистості та соціального середовища виявляються недостатніми для подолання негативних впливів. Важливим є також принцип еквіфінальності, згідно з яким подібні девіантні поведінкові результати можуть бути досягнуті через різні каузальні шляхи та комбінації факторів ризику. Траєкторіальний підхід підкреслює значення критичних періодів розвитку, коли особистість є особливо вразливою до впливу ризикових факторів, та можливість зміни траєкторії розвитку під впливом захисних факторів або ефективних інтервенцій. Розуміння багатофакторної природи девіантної поведінки створює основу для розробки комплексних превентивних програм, що спрямовані на мінімізацію ризикових факторів та посилення захисних ресурсів особистості та її соціального оточення [2].

Таким чином, причини виникнення девіантної поведінки мають комплексний, багаторівневий і динамічний характер, що зумовлює необхідність їхнього всебічного вивчення з урахуванням як індивідуально-психологічних, так і соціокультурних та середовищних впливів. Девіантна поведінка не є результатом впливу одного домінантного чинника, а формується внаслідок складної взаємодії особистісних характеристик, сімейного середовища, соціального контексту, макросоціальних умов і технологічного простору. Інтегративні моделі, що враховують множинність ризикових детермінант, дозволяють глибше зрозуміти механізми виникнення девіантних патернів та

відкривають можливості для більш ефективної профілактики, ранньої діагностики і цілеспрямованих психокорекційних втручань, спрямованих на зміцнення адаптивного потенціалу особистості та її соціального оточення.

1.3. Попередження та профілактика девіантної поведінки у контексті психологічної науки

Попередження та профілактика девіантної поведінки особистості становлять одну з найбільш актуальних та практично значущих сфер застосування психологічних знань, що вимагає інтеграції теоретичних концепцій з емпірично обґрунтованими методами превентивного впливу. Сучасне розуміння профілактики девіантної поведінки базується на принципах доказової психології та передбачає розробку науково обґрунтованих інтервенційних програм, ефективність яких підтверджена емпіричними дослідженнями та мета-аналітичними оглядами. Концептуальна основа превентивної роботи ґрунтується на багатофакторній моделі етіології девіантної поведінки, що зумовлює необхідність мультимодального підходу до профілактичних заходів, які мають спрямовуватися на різні рівні детермінації девіантних проявів. Ефективна профілактика девіантної поведінки вимагає систематичного та послідовного впливу на фактори ризику при одночасному посиленні протективних ресурсів особистості та її соціального оточення, що передбачає координацію зусиль різних фахівців та інституцій у межах єдиної превентивної стратегії [10].

Теоретичні та емпіричні основи профілактики девіантної поведінки були закладені у працях видатних зарубіжних та вітчизняних дослідників, які розробили концептуальні моделі та практичні підходи до превентивної роботи. Дж. Каплан розробив стрес-модель девіантної поведінки та обґрунтував принципи первинної профілактики, спрямованої на зменшення соціального стресу та посилення адаптивних ресурсів особистості. Г. Каплан та Р. Джонсон

створили модель позитивного розвитку молоді, що акцентує увагу на формуванні життєвих навичок та компетентностей замість традиційного фокусу на проблемах та дефіцитах. Д. Хокінс та Р. Каталано розробили модель соціального розвитку, яка підкреслює важливість просоціальних зв'язків та можливостей для участі у конструктивній діяльності. М. Зіммерман запропонував концепцію емпауерменту як ключового механізму профілактики ризикової поведінки підлітків [42]. Серед вітчизняних науковців значний внесок зробили С.А. Беличева, яка розробила концепцію соціально-педагогічної профілактики, В.Г. Бочарова, що обґрунтувала принципи соціально-психологічної роботи з дітьми групи ризику, та Л.Я. Олиференко, яка досліджувала технології соціально-реабілітаційної роботи з дезадаптованими дітьми [54].

Концептуальна типологія профілактичних заходів традиційно розрізняє три основні рівні превентивного впливу, кожен з яких має специфічні цілі, завдання та методологічні підходи. Первинна профілактика спрямована на попередження виникнення девіантної поведінки через вплив на загальну популяцію або групи підвищеного ризику до появи перших ознак девіантних проявів. Основними завданнями первинної профілактики є формування просоціальних установок та цінностей, розвиток життєвих навичок та компетентностей, створення сприятливого соціального середовища та зміцнення захисних факторів особистості. Вторинна профілактика орієнтована на раннє виявлення та корекцію початкових форм девіантної поведінки, запобігання їх прогресуванню та хронізації. Цей рівень профілактики передбачає роботу з особами, які вже демонструють окремі ознаки девіантності, але ще не сформували стійких девіантних поведінкових патернів [3]. Третинна профілактика, яка часто ототожнюється з реабілітацією та ресоціалізацією, спрямована на запобігання рецидивам девіантної поведінки у осіб з уже сформованими девіантними розладами та сприяння їх реінтеграції у суспільство.

Психологічні принципи ефективної профілактики девіантної поведінки ґрунтуються на сучасних теоретичних концепціях розвитку особистості та емпіричних даних щодо факторів ризику та захисних механізмів. Принцип раннього втручання підкреслює важливість превентивної роботи на ранніх стадіях розвитку, коли психіка особистості є найбільш пластичною та сприйнятливою до позитивних змін. Принцип комплексності передбачає одночасний вплив на різні рівні детермінації девіантної поведінки - від індивідуально-психологічного до макросоціального.

Принцип диференційованості вимагає врахування індивідуальних особливостей, вікових закономірностей розвитку та специфічних факторів ризику кожної особистості або групи. Принцип активності та суб'єктності передбачає залучення цільової аудиторії як активних учасників профілактичного процесу, а не пасивних реципієнтів превентивних впливів [7]. Принцип системності та послідовності вимагає створення цілісної системи профілактичних заходів, що охоплюють різні сфери життєдіяльності особистості та забезпечують наступність превентивних впливів у часі.

Індивідуально-психологічні методи профілактики девіантної поведінки спрямовані на розвиток особистісних ресурсів та компетентностей, що сприяють формуванню адаптивних поведінкових стратегій та підвищенню стресостійкості особистості. Когнітивно-біхевіористичні програми фокусуються на формуванні навичок саморегуляції, розвитку критичного мислення, корекції дисфункціональних когнітивних схем та тренуванні альтернативних способів вирішення проблем. Програми розвитку соціальних навичок спрямовані на формування ефективних комунікативних компетентностей, навичок міжособистісної взаємодії, емпатії та соціальної перцепції. Тренінги асертивності та навичок протистояння тиску однолітків допомагають підліткам розвивати здатність до самостійного прийняття рішень та опору негативним соціальним

впливам [31]. Програми розвитку емоційного інтелекту сприяють формуванню навичок розпізнавання, розуміння та регуляції емоцій, що є ключовими для адаптивного функціонування та запобігання імпульсивним девіантним актам. Методи арт-терапії, музикотерапії та інших творчих підходів дозволяють працювати з емоційною сферою особистості та сприяти конструктивному самовираженню через творчу діяльність [33].

Групові та соціально-психологічні методи профілактики використовують потенціал групової динаміки та соціального впливу для формування просоціальних норм та цінностей. Групові дискусії та дебати сприяють розвитку критичного мышления та формуванню обґрунтованих особистісних позицій щодо різних аспектів девіантної поведінки. Рольові ігри та симуляції дозволяють учасникам експериментувати з різними поведінковими стратегіями у безпечному середовищі та отримувати зворотний зв'язок щодо їх ефективності. Проєкти соціального служіння та волонтерство сприяють розвитку соціальної відповідальності, емпатії та просоціальних цінностей через безпосередню участь у допомозі іншим людям [56]. Програми наставництва та позитивного лідерства дозволяють молодим людям отримувати підтримку від успішних дорослих моделей та розвивати власні лідерські якості. Створення позитивного шкільного клімату та культури включення сприяє формуванню почуття приналежності та соціальної підтримки, що є важливими захисними факторами проти девіантної поведінки.

Сімейно-орієнтовані програми профілактики визнають ключову роль сімейної системи у формуванні поведінкових патернів особистості та спрямовані на посилення захисних функцій сім'ї та покращення внутрішньосімейних відносин. Програми батьківської освіти та тренінги батьківських навичок допомагають батькам оволодіти ефективними стратегіями виховання, навичками позитивної дисципліни та методами побудови довірливих відносин з дітьми [51].

Сімейна терапія та консультування сприяють вирішенню внутрішньосімейних конфліктів, покращенню комунікації між членами сім'ї та відновленню порушених сімейних зв'язків. Програми розвитку сімейної стійкості фокусуються на посиленні адаптивних ресурсів сімейної системи та її здатності долати кризові ситуації без вдавання до дисфункціональних стратегій [37]. Мультисистемна терапія та інші екологічні підходи враховують взаємодію сімейної системи з іншими соціальними контекстами та спрямовані на координацію превентивних зусиль різних систем підтримки. Особливу увагу приділяють роботі з сім'ями групи ризику, включаючи сім'ї з низьким соціально-економічним статусом, неповні сім'ї, сім'ї з батьками-алкоголіками або наркоманами, де ризик формування девіантної поведінки у дітей є особливо високим.

Системні та комунітарні підходи до профілактики девіантної поведінки передбачають створення координованих мереж підтримки та превентивних сервісів на рівні територіальних громад та соціальних інституцій. Шкільні програми профілактики інтегруються у навчально-виховний процес та включають як універсальні заходи для всіх учнів, так і цільові інтервенції для груп ризику. Програми позашкільної зайнятості та організації дозвілля створюють альтернативи девіантним формам проведення вільного часу та сприяють розвитку позитивних інтересів та хобі. Співпраця з правоохоронними органами у рамках програм поліцейської профілактики дозволяє поєднувати правові та психологічні підходи до попередження правопорушень серед неповнолітніх [25]. Медіа-кампанії та програми підвищення обізнаності громадськості сприяють формуванню суспільної думки щодо неприйнятності девіантних форм поведінки та популяризації здорового способу життя. Розвиток соціальної інфраструктури, включаючи молодіжні центри, спортивні секції, культурні та освітні заклади, створює структурні можливості для конструктивної самореалізації молоді та зменшує вплив девіантогенних факторів середовища

[38]. Ефективність системних підходів значною мірою залежить від координації зусиль різних відомств та організацій, що вимагає створення міжвідомчих комісій та координаційних рад з питань профілактики девіантної поведінки.

Відтак, профілактика та попередження девіантної поведінки особистості виступають ключовими завданнями сучасної психологічної науки, які вимагають системного, науково обґрунтованого підходу, що поєднує теоретичні засади з ефективними практичними інструментами. Вивчення та узагальнення вітчизняного й зарубіжного досвіду засвідчують, що результативність превентивної діяльності значною мірою залежить від міждисциплінарної координації, мультифакторного аналізу ризиків та використання комплексних інтервенційних програм. Реалізація профілактичних заходів повинна охоплювати як індивідуальний, так і соціальний рівень функціонування особистості, з урахуванням її вікових, психологічних та соціокультурних особливостей. Застосування когнітивно-поведінкових методів, розвиток соціальних навичок, підтримка сімейного виховання та створення сприятливого соціального середовища є необхідними умовами для запобігання формуванню девіантних форм поведінки та сприяння гармонійному розвитку особистості в суспільстві.

Висновки до першого розділу

Проведений теоретичний аналіз девіантної поведінки особистості як соціально-психологічного феномену дозволяє констатувати, що це складна багатовимірна система дій та вчинків, яка характеризується відхиленням від соціально прийнятих норм, стандартів та очікувань суспільства. Девіантність постає не просто як порушення формальних правил соціального функціонування, а як комплексний прояв дисгармонії у взаємодії особистості із соціальним середовищем, що відображає порушення процесів соціалізації, адаптації та інтеграції індивіда в суспільні структури. Сутнісними характеристиками девіантної поведінки виступають її соціальна неприйнятність, деструктивність проявів, стійкість та повторюваність поведінкових патернів, а також дезадаптивність, що проявляється у зниженні ефективності соціального функціонування особистості та порушенні її здатності до конструктивної взаємодії з соціальним середовищем.

Аналіз основних теоретичних підходів до розуміння девіантної поведінки свідчить про еволюцію наукових поглядів від односторонніх концепцій до інтегративних та системних моделей. Психодинамічний підхід акцентує увагу на ролі несвідомих психічних процесів та внутрішньоособистісних конфліктів у формуванні девіантних поведінкових патернів, біхевіористичний напрям фокусується на механізмах научіння та підкріплення асоціальних форм поведінки, гуманістичний підхід розглядає девіантність як результат блокування природних тенденцій особистості до самоактуалізації [26]. Найбільш перспективними є інтегративні та системні підходи, що прагнуть об'єднати здобутки різних теоретичних шкіл та врахувати багатофакторність етіології девіантних проявів через аналіз взаємодії біологічних, психологічних та соціально-середовищних детермінант на різних рівнях системної організації.

Дослідження етіології девіантної поведінки розкриває її винятковую багатофакторність та полідетермінованість, що зумовлює необхідність комплексного аналізу причинно-наслідкових зв'язків між різноманітними групами факторів ризику. Особистісні чинники включають темпераментальні особливості, характерологічні акцентуації, когнітивні дефіцити, порушення емоційної регуляції, мотиваційно-ціннісні деформації та проблеми розвитку ідентичності. Соціальні детермінанти охоплюють дисфункціональні сімейні відносини, негативний вплив референтних груп, шкільну дезадаптацію, соціально-економічну депривацію та культурні конфлікти [21]. Середовищні фактори включають фізичні, інформаційні та технологічні аспекти життєвого простору особистості, що можуть як сприяти, так і перешкоджати реалізації девіантних поведінкових актів.

Розуміння механізмів формування девіантної поведінки базується на концепції мультифакторної каузальності, яка передбачає динамічну взаємодію та взаємопосилення різних детермінант у процесі онтогенетичного розвитку особистості. Важливим є розрізнення дистальних факторів, що діють протягом тривалого періоду та створюють загальну предиспозицію до девіантності, та проксимальних чинників, що безпосередньо провокують реалізацію девіантних поведінкових актів у конкретних ситуаціях. Модель множинних факторів ризику передбачає, що девіантна поведінка виникає внаслідок накопичення критичної маси негативних впливів, коли компенсаційні можливості особистості та соціального середовища виявляються недостатніми для подолання ризикових факторів [11]. Траєкторіальний підхід підкреслює значення критичних періодів розвитку та можливість зміни траєкторії під впливом захисних факторів або ефективних інтервенцій.

Систематизація підходів до профілактики девіантної поведінки виявляє три основні рівні превентивного впливу: первинна профілактика, спрямована на

попередження виникнення девіантності через формування просоціальних установок та розвиток життєвих навичок; вторинна профілактика, орієнтована на раннє виявлення та корекцію початкових форм девіантних проявів; третинна профілактика, що фокусується на запобіганні рецидивам та реінтеграції осіб з уже сформованими девіантними розладами. Ефективна профілактика ґрунтується на принципах раннього втручання, комплексності, диференційованості, активності та суб'єктності цільової аудиторії, системності та послідовності превентивних заходів [18].

Аналіз методологічного арсеналу профілактичної роботи свідчить про необхідність інтеграції індивідуально-психологічних, групових, сімейно-орієнтованих та системних підходів у межах єдиної превентивної стратегії. Індивідуально-психологічні методи включають когнітивно-біхевіористичні програми, тренінги соціальних навичок, розвиток емоційного інтелекту та творчі підходи до роботи з емоційною сферою. Групові методи використовують потенціал соціального впливу для формування просоціальних норм через дискусії, рольові ігри, проєкти соціального служіння та програми наставництва. Сімейно-орієнтовані програми спрямовані на посилення захисних функцій сім'ї через батьківську освіту, сімейну терапію та розвиток сімейної стійкості [8]. Системні підходи передбачають створення координованих мереж підтримки на рівні громад та соціальних інституцій.

Узагальнення теоретичного матеріалу дозволяє сформулювати інтегративне розуміння девіантної поведінки як результату складної взаємодії індивідуальних особливостей особистості з соціальним контекстом її розвитку та функціонування. Ефективність превентивних заходів значною мірою залежить від їх науково-теоретичного обґрунтування, врахування специфіки факторів ризику та захисних механізмів, а також координації зусиль різних фахівців та інституцій. Сучасні тенденції розвитку психологічної науки вказують на

необхідність подальшого розвитку доказових підходів до профілактики девіантної поведінки, що базуються на емпіричній верифікації ефективності превентивних програм та урахуванні культурно-специфічних особливостей їх реалізації. Перспективними напрямами подальших досліджень є розробка персоналізованих підходів до профілактики, що враховують індивідуальний профіль ризику кожної особистості, а також інтеграція традиційних психологічних методів з сучасними технологічними можливостями для підвищення ефективності та доступності превентивних послуг.

Теоретичний аналіз засвідчує, що девіантна поведінка особистості є складним багаторівневим феноменом, що вимагає комплексного наукового підходу до її вивчення та практичної роботи з її попередження. Розвиток ефективних стратегій профілактики потребує подальшої інтеграції теоретичних знань з емпіричними дослідженнями, врахування динамічних змін у соціальному середовищі та технологічного прогресу, а також постійного вдосконалення методологічного інструментарію превентивної роботи. Успішність профілактичних заходів залежить не лише від їх науково-методичної обґрунтованості, але й від створення сприятливих соціальних умов для позитивного розвитку особистості, що підкреслює важливість системного підходу до вирішення проблеми девіантної поведінки на всіх рівнях суспільної організації.

РОЗДІЛ ІІ. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБИСТІСНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ОСІБ ІЗ ПРОЯВАМИ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ

2.1. Організація дослідження, характеристика вибірки та методик

Емпіричне дослідження психологічних особливостей девіантної поведінки в юнацькому віці потребувало ретельного планування та системного підходу до організації всіх етапів дослідницького процесу. Враховуючи складність та багатоаспектність досліджуваної проблематики, необхідно було забезпечити високий рівень наукової обґрунтованості методологічних рішень, етичності дослідницьких процедур та репрезентативності отриманих результатів. Особлива увага приділялася створенню оптимальних умов для проведення психодіагностичних процедур, що дозволило б отримати достовірні дані про психологічні механізми формування девіантної поведінки та їх взаємозв'язки з особистісними характеристиками досліджуваних. Комплексний характер дослідження вимагав інтеграції різних методологічних підходів та діагностичних інструментів, що забезпечило всебічне вивчення досліджуваного феномену та можливість формулювання обґрунтованих висновків щодо психологічних особливостей девіантної поведінки в період юнацтва та ранньої дорослості.

Мета емпіричного дослідження полягала у комплексному вивченні психологічних особливостей девіантної поведінки в юнацькому віці через призму встановлення кореляційних взаємозв'язків між рівнем тривожності, агресивності, темпераментальними характеристиками екстраверсії-інтроверсії та схильністю до різноманітних девіантних проявів поведінки. Дослідження спрямовувалося на виявлення найбільш значущих психологічних чинників, що детермінують формування девіантної поведінки, визначення їх ієрархічної структури та впливу на загальне психологічне благополуччя особистості в критичний період онтогенетичного розвитку. Додатковими завданнями дослідження було встановлення гендерних та вікових особливостей прояву девіантної поведінки,

виявлення специфічних патернів взаємодії між різними формами девіацій та особистісними характеристиками, а також розробка науково обґрунтованих рекомендацій щодо психологічної корекції та профілактики відхилень у поведінці молоді. Практична спрямованість дослідження передбачала створення діагностичного профілю осіб, схильних до девіантної поведінки, що може слугувати основою для розробки індивідуалізованих програм психологічної допомоги та превентивних заходів у роботі з молоддю групи ризику.

Емпірична база дослідження була сформована з дотриманням принципів репрезентативності та наукової обґрунтованості відбору респондентів, що склали 50 осіб віком від 16 до 25 років, які репрезентують період юнацтва та ранньої дорослості — один із найбільш сензитивних та критичних періодів онтогенетичного розвитку щодо формування девіантних поведінкових проявів. Вибірка була структурована методом стратифікованого відбору з урахуванням ключових соціально-демографічних характеристик та включала три функціонально різні підгрупи: основну експериментальну групу (17 осіб з клінічно вираженими ознаками девіантної поведінки, що були верифіковані через попередній скринінг та консультації з фахівцями), групу ризику (16 осіб з помірними або епізодичними проявами девіацій, що не досягають клінічного рівня, але свідчать про потенційну схильність до формування стійких девіантних патернів) та контрольну групу (17 осіб без ознак девіантної поведінки, що демонстрували адаптивні форми соціальної поведінки та психологічного функціонування). Гендерний розподіл вибірки становив 54% жінок (27 осіб) і 46% чоловіків (23 особи), що відображає природний гендерний баланс у популяції та дозволяє проводити порівняльний аналіз гендерних особливостей девіантної поведінки. За освітнім критерієм респонденти розподілялися наступним чином: 40% (20 осіб) становили учні 10-11 класів загальноосвітніх навчальних закладів, 38% (19 осіб) — студенти закладів вищої освіти різних спеціальностей та курсів

навчання, 22% (11 осіб) — працююча молодь з різним рівнем кваліфікації та професійного досвіду. Соціально-економічний статус респондентів варіювався від нижчого середнього до вищого середнього класу, що забезпечило достатній рівень соціальної репрезентативності вибірки та можливість узагальнення результатів на більш широку популяцію молоді.

Процедура проведення дослідження була ретельно регламентована та стандартизована з метою забезпечення однакових умов діагностування для всіх респондентів та мінімізації впливу зовнішніх факторів на достовірність отриманих результатів. Діагностичні процедури проводилися в індивідуальному та груповому форматах залежно від специфіки конкретних методик, психологічних особливостей респондентів та їх готовності до відкритої взаємодії з дослідником. Індивідуальна форма проведення застосовувалася переважно для респондентів основної групи та групи ризику, що дозволило створити більш довірливу атмосферу та отримати більш щирі відповіді на делікатні питання, пов'язані з девіантною поведінкою. Групова форма використовувалася для контрольної групи та частини респондентів групи ризику, що сприяло економії часу та створенню природної соціальної ситуації взаємодії. Усі діагностичні процедури проводилися в комфортних, добре освітлених та провітрюваних приміщеннях, що відповідали санітарно-гігієнічним нормам та психологічним вимогам до організації дослідницького простору. Тривалість діагностичного обстеження для кожного респондента складала від 45 до 75 хвилин залежно від індивідуальних особливостей темпу виконання завдань та рівня концентрації уваги, що дозволило провести якісне та ретельне вивчення психологічних особливостей без перевтоми досліджуваних та збереження високої мотивації до участі в дослідженні.

Етичні принципи дослідження базувалися на фундаментальних засадах психологічної науки та професійної етики психолога, включаючи принципи

добровільності, інформованості, конфіденційності та недопущення шкоди учасникам дослідження. Особливу увагу було приділено забезпеченню психологічної безпеки респондентів, враховуючи делікатний характер досліджуваної тематики та потенційну можливість актуалізації болісних переживань, пов'язаних з девіантною поведінкою. Усі учасники дослідження, які досягли повноліття (18-25 років), надали письмову інформовану згоду на участь у дослідженні після детального ознайомлення з метою, завданнями, процедурами дослідження та гарантіями конфіденційності отриманої інформації. Форма згоди включала інформацію про право учасника припинити участь у дослідженні на будь-якому етапі без пояснення причин та без будь-яких негативних наслідків. Для неповнолітніх респондентів (16-17 років, що становили 24% вибірки) було отримано письмову інформовану згоду батьків або законних представників на проведення психодіагностичних процедур. Батьківська згода включала вичерпну інформацію про наукову мету дослідження, характеристику використовуваних психодіагностичних методик, гарантії анонімності та конфіденційності результатів, а також детальне роз'яснення права дитини та батьків припинити участь у дослідженні на будь-якому етапі. Додатково з батьками проводилися індивідуальні консультації щодо потенційних ризиків та переваг участі їхньої дитини в дослідженні, надавалися контактні дані дослідника для можливості отримання додаткової інформації або консультацій у процесі дослідження.

Характер взаємодії та контактів з досліджуваними будувався на засадах гуманістичного підходу, взаємної поваги, емпатійного розуміння та професійної компетентності дослідника, що сприяло створенню атмосфери довіри та психологічної безпеки для всіх учасників дослідження. На початковому етапі взаємодії з кожним респондентом дослідник проводив детальне інформування про мету та завдання дослідження, підкреслюючи його наукову значущість для розуміння психологічних закономірностей розвитку особистості в юнацькому

віці та розробки ефективних методів психологічної допомоги молоді. Особлива увага приділялася роз'ясненню важливості щирості та відвертості у відповідях, при цьому наголошувалося на гарантіях анонімності та професійній таємниці психолога. Дослідник демонстрував неупереджене ставлення до всіх форм поведінки та життєвих виборів респондентів, уникаючи будь-яких оціночних суджень або моралізування, що було критично важливим для встановлення довірливих відносин з респондентами, особливо з тими, хто мав досвід девіантної поведінки. Протягом усього процесу діагностування дослідник здійснював постійний моніторинг емоційного стану респондентів, готовий надати психологічну підтримку в разі виникнення дистресу або актуалізації травматичних переживань. Усі дослідницькі дії здійснювалися з дотриманням принципів наукової психодіагностики, включаючи стандартизацію процедур, точність інструкцій та об'єктивність реєстрації результатів.

Науково-методологічне обґрунтування вибору діагностичного інструментарію базувалося на ретельному аналізі психометричних характеристик методик, їх теоретичної обґрунтованості, практичної апробації в аналогічних дослідженнях та відповідності меті та завданням даного дослідження. Опитувальник девіантної поведінки (АДП) був обраний як основний діагностичний інструмент для оцінки схильності до різноманітних форм девіантної поведінки завдяки його комплексному характеру, високим показникам валідності (конструктної, критеріальної та змістовної) та надійності (коефіцієнт α Кронбаха = 0,87), а також можливості диференціювати різні типи девіацій: делінквентну поведінку, залежну поведінку, агресивну поведінку, суїцидальну поведінку та самоушкоджувальну поведінку. Методика дозволяє не лише виявити наявність схильності до девіантних проявів, але й оцінити їх інтенсивність, що є критично важливим для розуміння ступеня вираженості проблеми та планування відповідних інтервенцій. Шкала тривожності Бека (Beck

Anxiety Inventory) була включена до діагностичного комплексу як один з найбільш валідних та надійних інструментів для оцінки рівня тривожності, яка згідно з численними дослідженнями виступає одним з ключових предикторів формування девіантної поведінки в юнацькому віці. Методика характеризується високими психометричними показниками (надійність α = 0,92, валідність підтверджена кореляційними дослідженнями з іншими шкалами тривожності) та дозволяє оцінити як когнітивні, так і соматичні прояви тривожності, що забезпечує комплексну діагностику цього психологічного феномену.

Особистісний опитувальник Г. Айзенка (Eysenck Personality Questionnaire) був застосований для вивчення фундаментальних темпераментальних характеристик особистості, зокрема екстраверсії-інтроверсії та нейротизму-емоційної стабільності, які за результатами багаточисельних досліджень демонструють значущі кореляції з різними формами девіантної поведінки. Методика Айзенка є одним з найбільш апробованих та валідизованих інструментів в особистісній психодіагностиці, має високі показники надійності (α = 0,85-0,91 для різних шкал) та широку міжкультурну валідність, що підтверджено дослідженнями в більш ніж 60 країнах світу. Включення цієї методики до діагностичного комплексу дозволило вивчити взаємозв'язки між стійкими особистісними характеристиками та схильністю до девіантних проявів, що має важливе теоретичне та практичне значення для розуміння індивідуальних різниць у прояві девіантної поведінки. Методика діагностики показників і форм агресії А. Басса – А. Даркі була обрана для всебічного дослідження агресивних тенденцій особистості, які часто супроводжують або передують розвитку девіантної поведінки різних типів. Ця методика дозволяє диференціювати вісім різних видів агресивних реакцій (фізична агресія, непряма агресія, роздратування, негативізм, образа, підозрілість, вербальна агресія, почуття провини) та

розрахувати загальні індекси агресивності та ворожості, що забезпечує детальну характеристику агресивного потенціалу особистості та його специфічних проявів. Етапність проведення дослідження була структурована відповідно до логіки наукового пошуку та практичних вимог до організації емпіричного дослідження в галузі психології, що включало три основні фази з чітко визначеними цілями, завданнями та критеріями успішності виконання. Підготовчий етап (лютий-березень 2024 року) передбачав фундаментальний теоретичний аналіз проблеми девіантної поведінки в юнацькому віці, систематизацію сучасних наукових підходів та емпіричних досліджень, формування концептуальної моделі дослідження та операціоналізацію ключових понять. На цьому етапі також здійснювався відбір та адаптація психодіагностичних методик відповідно до специфіки української популяції, проводилася їх пілотна апробація на вибірці з 15 осіб для визначення оптимальних умов проведення діагностичних процедур та виявлення потенційних методологічних проблем. Основний діагностичний етап (квітень-травень 2024 року) включав безпосереднє проведення психодіагностичного обстеження всіх респондентів з дотриманням строгих методологічних стандартів, етичних принципів та процедурних вимог до емпіричних досліджень у психології. Заключний аналітичний етап (червень-серпень 2024 року) передбачав обробку отриманих емпіричних даних з використанням описової статистики, кореляційного аналізу за коефіцієнтом Спірмена та t-критерію Стьюдента, інтерпретацію результатів у контексті сучасних теоретичних концепцій девіантної поведінки та формулювання науково обґрунтованих висновків щодо психологічних особливостей досліджуваного феномену.

Загалом, комплексна організація емпіричного дослідження психологічних особливостей девіантної поведінки в юнацькому віці забезпечила високий рівень наукової достовірності та практичної значущості отриманих результатів.

Ретельне планування всіх етапів дослідження, використання валідного та надійного діагностичного інструментарію, дотримання етичних принципів та методологічних стандартів, а також забезпечення репрезентативності вибірки створили міцну основу для формулювання обґрунтованих висновків щодо психологічних механізмів формування девіантної поведінки та їх взаємозв'язків з особистісними характеристиками молоді. Отримані в ході дослідження результати мають як теоретичне значення для розвитку психологічної науки, так і практичну цінність для розробки ефективних програм профілактики та корекції девіантної поведінки в роботі з молоддю групи ризику.

2.2. Психодіагностичний інструментарій, процедура та етапи дослідження

Комплексне емпіричне дослідження психологічних особливостей девіантної поведінки в юнацькому віці передбачало використання валідного та науково обґрунтованого психодіагностичного інструментарію, який дозволив би всебічно дослідити різні аспекти досліджуваного феномену та встановити закономірності його прояву в зв'язку з особистісними характеристиками респондентів. Відбір діагностичних методик здійснювався на основі ретельного аналізу їх психометричних властивостей, теоретичної обґрунтованості, практичної апробації в аналогічних дослідженнях та відповідності меті і завданням даного дослідження. Кожна з обраних методик пройшла попередню апробацію на пілотній групі з 15 респондентів, що дозволило визначити оптимальні умови проведення діагностичних процедур, виявити потенційні методологічні проблеми та забезпечити високу якість отримуваних даних. Результати застосування кожної методики систематизувалися та аналізувалися за допомогою сучасних статистичних методів, включаючи описову статистику, кореляційний аналіз за коефіцієнтом Спірмена та t-критерій Стьюдента для порівняння групових показників. Інтегрований підхід до психодіагностики

забезпечив можливість створення комплексного психологічного портрету респондентів та виявлення специфічних закономірностей формування девіантної поведінки в юнацькому віці.

Організація дослідження здійснювалася поетапно через декілька послідовних фаз, кожна з яких мала чітко визначені цілі, завдання та критерії ефективності виконання, що забезпечило системний та науково обґрунтований підхід до вивчення досліджуваної проблематики. Підготовчий етап дослідження тривав протягом двох місяців та включав ретельний аналіз сучасних теоретичних підходів до розуміння девіантної поведінки, систематизацію наукових концепцій та емпіричних досліджень у цій галузі, формування концептуальної моделі дослідження та операціоналізацію основних понять. На цьому етапі також здійснювався відбір та адаптація психодіагностичних методик відповідно до специфіки дослідження, проводилася їх апробація на пілотній групі респондентів з метою визначення оптимальних умов проведення діагностичних процедур. Наступний, основний етап дослідження, що тривав протягом двох місяців, передбачав безпосереднє проведення психодіагностичного обстеження з дотриманням усіх етичних принципів та методологічних вимог до емпіричних досліджень у галузі психології. Завершальний аналітичний етап включав математико-статистичну обробку отриманих даних із використанням сучасних статистичних пакетів, інтерпретацію результатів у контексті теоретичних положень та формулювання обґрунтованих висновків щодо психологічних особливостей девіантної поведінки в юнацькому віці.

Опитувальник девіантної поведінки (АДП) став основним діагностичним інструментом для оцінки схильності до різноманітних форм девіантної поведінки завдяки його комплексному характеру та можливості диференціювати п'ять основних типів девіацій: делінквентну поведінку, залежну поведінку, агресивну поведінку, суїцидальну поведінку та самоушкоджувальну поведінку. Результати

застосування методики показали значні відмінності між досліджуваними групами, при цьому найвищі показники схильності до девіантних проявів виявлено в основній експериментальній групі, помірні — в групі ризику, та найнижчі — в контрольній групі. Особливо виражені відмінності спостерігалися за шкалами делінквентної поведінки та агресивної поведінки, що свідчить про їх провідну роль у структурі девіантних проявів у досліджуваної вибірки. Гендерний аналіз виявив статистично значущі відмінності у прояві окремих форм девіантної поведінки, зокрема вищі показники агресивної поведінки у чоловіків та більшу схильність до самоушкоджувальної поведінки у жінок.

Таблиця 2.1.

Результати діагностики схильності до девіантної поведінки за методикою АДП

Шкали АДП	**Основна група (n=17)**	**Група ризику (n=16)**	**Контрольна група (n=17)**	**t-критерій**	**p-рівень**
Делінквентна поведінка	18,4 ± 3,2	12,7 ± 2,8	7,1 ± 2,1	4,83	<0,001
Залежна поведінка	16,8 ± 2,9	11,3 ± 2,4	6,8 ± 1,9	4,21	<0,001
Агресивна поведінка	19,7 ± 3,6	13,9 ± 3,1	8,4 ± 2,3	5,14	<0,001
Суїцидальна поведінка	14,2 ± 3,8	9,1 ± 2,7	4,6 ± 1,8	3,67	<0,01
Самоушкоджувальна поведінка	13,9 ± 3,4	8,8 ± 2,9	5,2 ± 2,0	3,89	<0,01

Шкала тривожності Бека (Beck Anxiety Inventory) була застосована для комплексної оцінки рівня тривожності, яка згідно з теоретичними концепціями

та емпіричними дослідженнями виступає одним з ключових предикторів формування девіантної поведінки в юнацькому віці. Методика дозволяє оцінити як когнітивні компоненти тривожності (занепокоєння, страхи, нав'язливі думки), так і соматичні прояви (фізичні симптоми тривожності, вегетативні реакції). Результати діагностики виявили статистично значущі відмінності між досліджуваними групами, при цьому найвищий рівень тривожності зафіксовано в основній групі респондентів з вираженими ознаками девіантної поведінки. Кореляційний аналіз показав позитивні кореляції середньої сили між рівнем тривожності та всіма шкалами девіантної поведінки, що підтверджує гіпотезу про тривожність як значущий чинник ризику формування девіантних проявів. Особливо сильні кореляції виявлено між тривожністю та суїцидальною поведінкою ($r=0,67$, $p<0,001$), а також самоушкоджувальною поведінкою ($r=0,59$, $p<0,001$), що свідчить про тісний зв'язок між емоційним дистресом та аутодеструктивними тенденціями.

Таблиця 2.2.

Рівень тривожності за шкалою Бека в досліджуваних групах

Показники тривожності	**Основна група (n=17)**	**Група ризику (n=16)**	**Контрольна група (n=17)**	**t-критерій**	**p-рівень**
Когнітивна тривожність	24,7 ± 4,8	18,3 ± 3,9	11,2 ± 2,7	4,92	<0,001
Соматична тривожність	22,1 ± 4,2	16,8 ± 3,6	9,8 ± 2,4	4,36	<0,001
Загальна тривожність	46,8 ± 7,9	35,1 ± 6,8	21,0 ± 4,1	5,28	<0,001

Рівень тривожності (%)	Високий - 76,5%	Помірний - 62,5%	Низький - 88,2%	-	-

Особистісний опитувальник Г. Айзенка (Eysenck Personality Questionnaire) був використаний для дослідження фундаментальних темпераментальних характеристик особистості, зокрема екстраверсії-інтроверсії та нейротизму-емоційної стабільності, які за результатами численних досліджень демонструють значущі зв'язки з різними формами девіантної поведінки. Методика Айзенка є одним з найбільш валідизованих інструментів в особистісній психодіагностиці і дозволяє отримати надійні дані про стійкі індивідуально-типологічні особливості респондентів. Результати діагностики виявили цікаві закономірності: респонденти основної групи та групи ризику характеризувалися значно вищими показниками нейротизму порівняно з контрольною групою, що свідчить про емоційну нестабільність як важливий чинник схильності до девіантної поведінки. За шкалою екстраверсії-інтроверсії отримано неоднозначні результати: високі показники екстраверсії асоціювалися з делінквентною та агресивною поведінкою, тоді як інтроверсія корелювала з суїцидальними та самоушкоджувальними тенденціями. Гендерний аналіз показав, що жінки з девіантною поведінкою мають вищі показники нейротизму, а чоловіки — екстраверсії.

Таблиця 2.3.

Особистісні характеристики за опитувальником Айзенка

Шкали опитувальника	**Основна група (n=17)**	**Група ризику (n=16)**	**Контрольна група (n=17)**	**t-критерій**	**p-рівень**
Екстраверсія	16,8 ± 3,4	14,2 ± 2,9	12,7 ± 2,6	2,89	<0,01
Нейротизм	19,3 ± 2,8	16,7 ± 2,4	10,9 ± 2,1	6,72	<0,001
Психотизм	8,7 ± 2,1	6,4 ± 1,8	3,9 ± 1,4	4,93	<0,001

Брехня (соціальна бажаність)	3,2 ± 1,6	4,8 ± 1,9	6,1 ± 2,2	3,15	<0,01

Методика діагностики показників і форм агресії А. Басса – А. Даркі була застосована для всебічного дослідження агресивних тенденцій особистості, які часто супроводжують або передують розвитку девіантної поведінки різних типів. Дана методика дозволяє диференціювати вісім різних видів агресивних реакцій та розрахувати загальні індекси агресивності та ворожості, що забезпечує детальну характеристику агресивного потенціалу особистості. Результати діагностики показали статистично значущі відмінності між всіма досліджуваними групами за більшістю шкал методики, при цьому найвищі показники агресивності зафіксовано в основній групі респондентів. Особливо виражені відмінності виявлено за шкалами фізичної агресії, роздратування та негативізму, що свідчить про їх провідну роль у структурі агресивних проявів у осіб з девіантною поведінкою. Кореляційний аналіз виявив сильні позитивні кореляції між різними формами агресії та схильністю до делінквентної і власне агресивної поведінки, що підтверджує теоретичні уявлення про агресивність як ключовий компонент девіантних проявів. Індекс ворожості виявився особливо тісно пов'язаним з суїцидальними тенденціями, що може свідчити про аутоагресивну спрямованість деструктивних імпульсів у цієї категорії респондентів.

Таблиця 2.4.

Показники агресивності за методикою Басса-Даркі

Шкали агресивності	**Основна група (n=17)**	**Група ризику (n=16)**	**Контрольна група (n=17)**	**t-критерій**	**p-рівень**
Фізична агресія	7,8 ± 1,9	5,6 ± 1,4	3,2 ± 1,1	6,24	<0,001

Непряма агресія	6,4 ± 1,6	4,8 ± 1,3	2,9 ± 0,9	4,87	<0,001
Роздратування	8,2 ± 2,1	6,1 ± 1,7	3,7 ± 1,2	5,43	<0,001
Негативізм	5,9 ± 1,4	4,2 ± 1,1	2,8 ± 0,8	4,69	<0,001
Образа	6,7 ± 1,8	5,1 ± 1,5	3,4 ± 1,0	3,92	<0,01
Підозрілість	7,3 ± 1,7	5,8 ± 1,4	3,6 ± 1,1	4,71	<0,001
Вербальна агресія	8,9 ± 2,0	6,7 ± 1,6	4,1 ± 1,3	5,82	<0,001
Почуття провини	4,1 ± 1,3	5,8 ± 1,6	7,2 ± 1,9	3,67	<0,01
Індекс агресивності	24,9 ± 4,8	18,4 ± 3,7	11,0 ± 2,6	7,39	<0,001
Індекс ворожості	14,0 ± 2,9	10,9 ± 2,2	7,0 ± 1,6	6,18	<0,001

Процедура проведення дослідження була структурована відповідно до міжнародних стандартів психологічної діагностики та включала декілька послідовних етапів, кожен з яких мав чітко визначені цілі та завдання. Підготовчий етап передбачав створення оптимальних умов для проведення діагностичних процедур, включаючи підготовку приміщень, матеріалів та документації, а також проведення інструктажу з респондентами щодо мети дослідження та процедури його проведення. Діагностичний етап здійснювався в індивідуальному та груповому форматах залежно від специфіки методик та психологічних особливостей респондентів, при цьому тривалість обстеження для кожного учасника становила від 45 до 75 хвилин. Аналітичний етап включав первинну обробку результатів, перевірку їх достовірності, статистичну обробку даних та інтерпретацію отриманих результатів у контексті теоретичних концепцій девіантної поведінки. Особлива увага приділялася дотриманню

етичних принципів дослідження, включаючи забезпечення добровільності участі, інформованості респондентів, конфіденційності даних та психологічної безпеки всіх учасників дослідження.

Кореляційний аналіз взаємозв'язків між різними психологічними характеристиками виявив складну систему взаємовпливів, що дозволило краще зрозуміти механізми формування девіантної поведінки в юнацькому віці. Найбільш значущі кореляції виявлено між рівнем тривожності та різними формами девіантної поведінки, при цьому найсильніший зв'язок спостерігався з суїцидальною ($r=0,67$, $p<0,001$) та самоушкоджувальною поведінкою ($r=0,59$, $p<0,001$). Нейротизм як особистісна характеристика також демонстрував сильні позитивні кореляції з усіма шкалами девіантної поведінки, особливо з залежною поведінкою ($r=0,64$, $p<0,001$) та агресивною поведінкою ($r=0,58$, $p<0,001$). Агресивність виявилася тісно пов'язаною з делінквентною поведінкою ($r=0,72$, $p<0,001$) та власне агресивною поведінкою ($r=0,79$, $p<0,001$), що підтверджує її роль як ключового чинника формування антисоціальних проявів. Цікаво, що екстраверсія демонструвала диференційовані зв'язки з різними формами девіантності: позитивні кореляції з зовнішньо спрямованими формами (делінквентна, агресивна поведінка) та негативні — з інтернальними формами (суїцидальна, самоушкоджувальна поведінка).

Таблиця 2.5.

Кореляційні зв'язки між психологічними характеристиками

Змінні	**Тривожність**	**Нейротизм**	**Екстраверсія**	**Агресивність**
Делінквентна поведінка	0,48**	0,52**	0,43**	0,72***
Залежна поведінка	0,54**	0,64***	-0,31*	0,41**
Агресивна поведінка	0,51**	0,58**	0,39**	0,79***

Суїцидальна поведінка	0,67***	0,49**	-0,52**	0,36*
Самоушкоджувальна поведінка	0,59**	0,44**	-0,48**	0,33*

*Примітка *p<0,05; **p<0,01; ***p<0,001*

Віковий аналіз результатів дослідження дозволив виявити специфічні особливості прояву девіантної поведінки та пов'язаних з нею психологічних характеристик у різних підгрупах юнацького віку. Респонденти віком 16-18 років (рання юність) характеризувалися вищими показниками імпульсивності, фізичної агресії та делінквентної поведінки порівняно зі старшими віковими групами, що може свідчити про незрілість механізмів саморегуляції та більшу схильність до зовнішніх проявів девіантності в цьому віці. Молоді люди віком 19-22 роки (пізня юність) демонстрували найвищі показники залежної поведінки та тривожності, що може бути пов'язано з кризовими переживаннями переходу до дорослості та пошуком власної ідентичності. Респонденти віком 23-25 років (рання дорослість) мали більш диференційовані прояви девіантної поведінки з переважанням інтерналізованих форм (суїцидальна та самоушкоджувальна поведінка), що може відображати більшу усвідомленість власних проблем та схильність до їх внутрішньої переробки. Ці вікові закономірності підкреслюють важливість врахування онтогенетичних особливостей при розробці програм профілактики та корекції девіантної поведінки.

Таблиця 2.6.

Вікові особливості прояву девіантної поведінки

Показники	**16-18 років (n=15)**	**19-22 роки (n=21)**	**23-25 років (n=14)**	**F-критерій**	**p-рівень**

Делінквентна поведінка	15,2 ± 5,8	12,1 ± 4,9	9,8 ± 4,2	4,67	<0,05
Залежна поведінка	10,8 ± 4,6	13,7 ± 5,2	11,2 ± 4,8	3,21	<0,05
Агресивна поведінка	16,4 ± 6,1	13,9 ± 5,4	12,7 ± 5,0	2,98	<0,05
Суїцидальна поведінка	8,6 ± 4,7	9,2 ± 5,1	11,8 ± 5,8	3,45	<0,05
Самоушкоджувальна поведінка	8,1 ± 4,2	8,9 ± 4,6	10,6 ± 5,2	2,87	<0,05
Загальна тривожність	29,7 ± 12,4	34,2 ± 14,1	31,8 ± 13,2	2,19	>0,05

Інтегративний аналіз отриманих результатів дозволив створити комплексний психологічний профіль осіб, схильних до девіантної поведінки в юнацькому віці, та виявити ключові предиктори формування різних типів девіацій. Найбільш значущими чинниками ризику виявилися високий рівень тривожності, емоційна нестабільність (нейротизм), підвищена агресивність та специфічні поєднання темпераментальних характеристик. Респонденти з вираженою схильністю до девіантної поведінки характеризувалися дисгармонійним особистісним профілем, що включав високі показники негативної емоційності, порушення механізмів саморегуляції, дефіцит адаптивних копінг-стратегій та специфічні когнітивні спотворення у сприйнятті соціальної реальності. Особливо важливим виявилося виявлення того факту, що різні форми девіантної поведінки мають специфічні психологічні детермінанти: екстернальні форми (делінквентна, агресивна поведінка) більше пов'язані з екстраверсією та відкритою агресивністю, тоді як інтернальні форми (суїцидальна, самоушкоджувальна поведінка) — з інтроверсією, тривожністю та аутоагресивними тенденціями.

Відтак, вищезазначені дані мають важливе практичне значення для розробки диференційованих підходів до профілактики та корекції різних форм

девіантної поведінки з урахуванням їх специфічних психологічних механізмів та індивідуально-типологічних особливостей особистості.

2.3. Аналіз та інтерпретація результатів дослідження проявів девіантної поведінки

Комплексний аналіз емпіричних даних дозволив виявити системні закономірності у структурі та динаміці девіантної поведінки в юнацькому віці, що підтверджує складність і багатофакторність досліджуваного феномену. Результати застосування опитувальника девіантної поведінки (АДП) демонструють чітку диференціацію між експериментальними групами за всіма досліджуваними шкалами, при цьому найбільш виражені відмінності спостерігаються у сфері делінквентної ($t=4,83$, $p<0,001$) та агресивної поведінки ($t=5,14$, $p<0,001$). Ці дані свідчать про те, що зовнішньо спрямовані форми девіантності характеризуються найбільшою варіативністю між групами і можуть розглядатися як провідні індикатори ризику формування комплексних девіантних проявів. Водночас, статистично значущі відмінності за шкалами суїцидальної та самоушкоджувальної поведінки вказують на важливість інтерналізованих форм девіантності як специфічних проявів психологічного дистресу в юнацькому віці.

Особливої уваги заслуговує аналіз структури кореляційних зв'язків між різними психологічними параметрами, який розкриває складну систему взаємодетермінації девіантних проявів та особистісних характеристик. Найсильніші кореляції виявлено між тривожністю та інтерналізованими формами девіантності - суїцидальною ($r=0,67$, $p<0,001$) та самоушкоджувальною поведінкою ($r=0,59$, $p<0,001$), що підтверджує концептуальні уявлення про тривожність як ключовий медіатор аутодеструктивних тенденцій. Водночас, агресивність демонструє найтісніші зв'язки з екстерналізованими формами девіантності, особливо з власне агресивною поведінкою ($r=0,79$, $p<0,001$) та

делінквентною поведінкою (r=0,72, p<0,001), що вказує на спільні психологічні механізми формування антисоціальних проявів різних типів.

Результати дослідження особистісних характеристик за методикою Айзенка виявили принципові відмінності у темпераментальному профілі респондентів різних груп, що має важливе значення для розуміння психологічних основ девіантної поведінки. Найбільш виражені групові відмінності спостерігаються за шкалою нейротизму (t=6,72, p<0,001), що підтверджує роль емоційної нестабільності як фундаментального чинника ризику формування девіантних проявів. Цікавою особливістю є диференційований зв'язок екстраверсії з різними типами девіантності: позитивні кореляції з зовнішньо спрямованими формами (делінквентна r=0,43, агресивна r=0,39) та негативні кореляції з інтерналізованими формами (суїцидальна r=-0,52, самоушкоджувальна r=-0,48), що свідчить про специфічні механізми реалізації девіантних імпульсів залежно від спрямованості особистості.

Таблиця 2.7.

Порівняльна характеристика психологічних профілів досліджуваних груп

Психологічні параметри	**Основна група**	**Група ризику**	**Контрольна група**	**Характер відмінностей**
Емоційна регуляція	Дисфункціональна	Нестабільна	Адаптивна	Прогресивне погіршення
Агресивний потенціал	Високий	Помірний	Низький	Лінійна залежність
Тривожний компонент	Виражений	Помірний	Мінімальний	Градуальні відмінності
Соціальна адаптація	Порушена	Ускладнена	Нормативна	Якісні відмінності

Копінг-стратегії	Дезадаптивні	Недостатні	Ефективні	Структурні відмінності

Аналіз результатів діагностики агресивності за методикою Басса-Даркі розкриває багатокомпонентну структуру агресивних проявів у осіб з девіантною поведінкою, що дозволяє глибше зрозуміти механізми формування антисоціальних тенденцій. Найвищі показники спостерігаються за шкалами фізичної агресії ($t=6,24$, $p<0,001$), роздратування ($t=5,43$, $p<0,001$) та вербальної агресії ($t=5,82$, $p<0,001$), що вказує на домінування прямих форм агресивного реагування у структурі девіантних проявів. Особливий інтерес представляє зворотна залежність між вираженістю девіантної поведінки та показниками почуття провини ($t=3,67$, $p<0,01$), що може свідчити про ослаблення морально-етичних регуляторів поведінки як важливий компонент формування девіантних паттернів.

Віковий аналіз отриманих даних виявив специфічні онтогенетичні закономірності прояву девіантної поведінки, що має принципове значення для розробки вікового підходу до профілактики та корекції. Респонденти ранньої юності (16-18 років) характеризуються найвищими показниками делінквентної ($15,2\pm5,8$) та агресивної поведінки ($16,4\pm6,1$), що може відображати вікові особливості формування механізмів соціальної регуляції та імпульс-контролю. Водночас, особи пізньої юності (19-22 роки) демонструють максимальні значення залежної поведінки ($13,7\pm5,2$), що корелює з кризовими переживаннями переходу до дорослості та пошуком власної ідентичності. Респонденти раннього дорослого віку (23-25 років) виявляють тенденцію до переважання інтерналізованих форм девіантності, що може свідчити про трансформацію зовнішньо спрямованих девіантних імпульсів у внутрішньо спрямовані форми психологічного дистресу.

Таблиця 2.8.

Типологія девіантних проявів за віковими групами

Вікова група	**Домінуючі форми**	**Психологічні механізми**	**Профілактичні акценти**
16-18 років	Делінквентна, агресивна	Імпульсивність, незрілість регуляції	Розвиток самоконтролю
19-22 роки	Залежна поведінка	Ідентичні кризи, тривожність	Підтримка ідентичності
23-25 років	Суїцидальна, самоушкоджувальна	Інтерналізація конфліктів	Емоційна підтримка

Інтегративний аналіз отриманих результатів дозволяє сформулювати концептуальну модель формування девіантної поведінки в юнацькому віці, яка включає декілька ключових компонентів: базові темпераментальні характеристики (нейротизм, екстраверсія), емоційно-регулятивні особливості (тривожність, агресивність), соціально-психологічні чинники (соціальна адаптація, копінг-стратегії) та вікові й гендерні модератори. Найбільш ризиковими виявляються поєднання високого нейротизму з вираженою тривожністю та агресивністю, що створює сприятливі умови для формування як екстерналізованих, так і інтерналізованих форм девіантної поведінки. Особливої уваги заслуговують респонденти з дисгармонійними особистісними профілями, які характеризуються поєднанням високих показників емоційної нестабільності з дефіцитом адаптивних механізмів саморегуляції.

Практичні імплікації проведеного дослідження полягають у можливості розробки науково обґрунтованих програм раннього виявлення, профілактики та психологічної корекції девіантної поведінки в юнацькому віці з урахуванням виявлених закономірностей. Диференційований підхід до різних форм девіантності, врахування вікових та гендерних особливостей, а також фокусування на ключових психологічних предикторах (тривожність, нейротизм,

агресивність) можуть суттєво підвищити ефективність психологічних інтервенцій. Отримані дані також підкреслюють важливість комплексного підходу до оцінки психологічного стану молодих людей з урахуванням не лише проявів девіантної поведінки, але й їх особистісних, емоційних та темпераментальних детермінант.

Висновки до другого розділу

Проведене емпіричне дослідження психологічних особливостей девіантної поведінки в юнацькому віці дозволило отримати науково обґрунтовані дані про структуру, детермінанти та закономірності прояву досліджуваного феномену, що підтверджує основні теоретичні гіпотези та розширює наукові уявлення про природу девіантних проявів у даній віковій групі.

Застосування комплексного психодіагностичного інструментарію, що включав опитувальник девіантної поведінки (АДП), шкалу тривожності Бека, особистісний опитувальник Айзенка та методику діагностики агресивності Басса-Даркі, забезпечило всебічне дослідження різних аспектів девіантної поведінки та її психологічних детермінант. Валідність та надійність отриманих результатів підтверджується статистично значущими відмінностями між експериментальними групами за всіма досліджуваними параметрами ($p<0,001$-$0,05$). Виявлено чітку ієрархічну структуру девіантних проявів у юнацькому віці, де найбільш виражені відмінності між групами спостерігаються за шкалами агресивної ($t=5,14$, $p<0,001$) та делінквентної поведінки ($t=4,83$, $p<0,001$), що свідчить про домінування екстерналізованих форм девіантності в структурі антисоціальних проявів. Водночас, статистично значущі групові відмінності за показниками суїцидальної та самоушкоджувальної поведінки підтверджують важливість інтерналізованих форм девіантності як специфічних проявів психологічного дистресу.

Кореляційний аналіз розкрив складну систему взаємозв'язків між психологічними характеристиками та різними формами девіантної поведінки, при цьому найсильніші кореляції виявлено між тривожністю та інтерналізованими формами девіантності (суїцидальна поведінка $r=0,67$, $p<0,001$; самоушкоджувальна поведінка $r=0,59$, $p<0,001$), а також між агресивністю та

екстерналізованими формами (агресивна поведінка $r=0,79$, $p<0,001$; делінквентна поведінка $r=0,72$, $p<0,001$).

Аналіз агресивних проявів розкрив багатокомпонентну структуру агресивності у осіб з девіантною поведінкою, де найвищі показники спостерігаються за шкалами фізичної агресії ($t=6,24$, $p<0,001$), роздратування ($t=5,43$, $p<0,001$) та вербальної агресії ($t=5,82$, $p<0,001$). Зворотна залежність між вираженістю девіантної поведінки та почуттям провини вказує на ослаблення морально-етичних регуляторів як важливий механізм формування девіантних паттернів. Віковий аналіз виявив специфічні онтогенетичні закономірності прояву девіантної поведінки: домінування делінквентних та агресивних проявів у ранній юності (16-18 років), максимальні показники залежної поведінки у пізній юності (19-22 роки) та переважання інтерналізованих форм девіантності у ранньому дорослому віці (23-25 років), що відображає вікову трансформацію механізмів реалізації девіантних імпульсів.

Розроблено інтегративну концептуальну модель формування девіантної поведінки в юнацькому віці, яка включає базові темпераментальні характеристики, емоційно-регулятивні особливості, соціально-психологічні чинники та вікові й гендерні модератори. Найбільш ризиковими є поєднання високого нейротизму з вираженою тривожністю та агресивністю на тлі дефіциту адаптивних копінг-стратегій. Результати дослідження мають важливе практичне значення для розробки науково обґрунтованих програм раннього виявлення, профілактики та психологічної корекції девіантної поведінки з урахуванням диференційованого підходу до різних форм девіантності, вікових особливостей, а також ключових психологічних предикторів. Отримані дані розширюють наукові уявлення про психологічну природу девіантної поведінки в юнацькому віці та створюють емпіричну основу для подальших досліджень у сфері девіантології.

РОЗДІЛ ІІІ. ПСИХОЛОГІЧНІ ШЛЯХИ ПОПЕРЕДЖЕННЯ ТА КОРЕКЦІЇ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ

3.1. Психопрофілактичні та психокорекційні заходи для подолання девіантної поведінки

Психопрофілактика девіантної поведінки являє собою комплексну систему заходів, спрямованих на попередження виникнення та розвиток відхилень у поведінці особистості. Основними принципами превентивної роботи є раннє виявлення груп ризику, створення сприятливого соціального середовища та формування адаптивних механізмів подолання життєвих труднощів. Профілактичні заходи включають первинну профілактику, що спрямована на загальне населення з метою запобігання виникненню девіантної поведінки, вторинну профілактику для осіб із груп ризику та третинну профілактику для тих, хто вже демонструє девіантні прояви. Ефективність профілактичної роботи залежить від системності підходу, врахування індивідуальних особливостей особистості та використання науково обґрунтованих методів впливу [9].

Сімейна психопрофілактика займає провідне місце у системі попередження девіантної поведінки, оскільки сім'я є первинним агентом соціалізації. Робота з батьками включає підвищення їхньої психолого-педагогічної компетентності, навчання ефективним стратегіям виховання та спілкування з дітьми. Особлива увага приділяється формуванню здорових сімейних стосунків, подоланню дисфункціональних патернів взаємодії та створенню атмосфери довіри і підтримки. Програми сімейної терапії та батьківських груп допомагають розвивати навички конструктивного вирішення конфліктів, встановлення адекватних меж та правил, а також формування позитивної самооцінки у дітей. Важливим аспектом є робота з сім'ями групи ризику, де присутні фактори, що сприяють розвитку девіантної поведінки [28].

Шкільна психопрофілактика охоплює широкий спектр заходів, реалізованих у освітньому середовищі. Створення психологічно комфортного клімату в навчальному закладі, розвиток соціальних навичок учнів та формування позитивних міжособистісних стосунків є основними завданнями цього напряму роботи. Програми розвитку емоційного інтелекту, тренінги комунікативних навичок та конфліктологічної компетентності допомагають учням краще адаптуватися до соціального середовища. Особлива увага приділяється профілактиці булінгу, формуванню толерантного ставлення до різноманітності та розвитку критичного мышления. Система раннього виявлення та підтримки дітей із поведінковими проблемами дозволяє своєчасно надавати необхідну допомогу [27].

Індивідуальна психокорекційна робота з особами, що демонструють девіантну поведінку, базується на глибокому психодіагностичному обстеженні та розробці персоналізованої програми втручання. Когнітивно-поведінкова терапія показує високу ефективність у корекції дисфункціональних думок та поведінкових патернів, що лежать в основі девіантних проявів. Психодинамічний підхід допомагає розкрити глибинні причини порушень поведінки, пов'язані з ранніми травматичними переживаннями та неусвідомлюваними конфліктами [15]. Гуманістично орієнтована терапія сприяє розвитку самосвідомості, самоприйняття та особистісного зростання. Інтегративний підхід, що поєднує елементи різних терапевтичних напрямів, дозволяє найбільш ефективно адресувати складну природу девіантної поведінки [39].

Групова психокорекційна робота має ряд переваг у роботі з девіантною поведінкою, оскільки дозволяє використовувати потужний ресурс групової динаміки та взаємної підтримки. Терапевтичні групи створюють безпечний простір для відпрацювання нових форм поведінки, розвитку соціальних навичок та отримання зворотного зв'язку від однолітків. Групи взаємодопомоги особливо

ефективні для осіб із залежною поведінкою, оскільки забезпечують необхідну підтримку та мотивацію для змін. Психоедукаційні групи допомагають учасникам краще зрозуміти природу своїх проблем та освоїти стратегії їх подолання [23]. Важливим аспектом групової роботи є розвиток емпатії, соціальної відповідальності та здатності до конструктивної взаємодії з іншими.

Комунітарні підходи до профілактики та корекції девіантної поведінки передбачають залучення всієї спільноти до процесу підтримки осіб групи ризику. Розвиток соціальних мереж підтримки, створення альтернативних форм дозвілля та самореалізації, забезпечення доступу до освітніх та професійних можливостей є ключовими компонентами комунітарного підходу. Програми наставництва та волонтерства дозволяють залучити досвід та ресурси громадськості для підтримки вразливих груп населення. Міжсекторальне співробітництво між освітніми, соціальними, медичними та правоохоронними структурами забезпечує комплексність та системність профілактичних заходів [59]. Важливою складовою є розвиток толерантного ставлення суспільства до осіб із девіантною поведінкою та створення умов для їхньої успішної реінтеграції.

Сучасні технології та інноваційні методи відкривають нові можливості для профілактики та корекції девіантної поведінки. Використання цифрових платформ для психологічної підтримки, мобільних додатків для самомоніторингу та розвитку копінг-стратегій, віртуальної реальності для експозиційної терапії значно розширює арсенал доступних інструментів [60]. Телепсихологія дозволяє забезпечити доступність психологічної допомоги для віддалених регіонів та осіб із обмеженими можливостями. Штучний інтелект та машинне навчання можуть допомогти у ранньому виявленні ризиків розвитку девіантної поведінки та персоналізації профілактичних втручань [5]. Водночас важливо враховувати етичні аспекти використання цих технологій та забезпечувати їх інтеграцію з традиційними методами психологічної роботи .

Оцінка ефективності психопрофілактичних та психокорекційних заходів є невід'ємною частиною професійної практики та вимагає використання валідних інструментів моніторингу та контролю результатів. Систематичний збір даних про динаміку поведінкових змін, рівень соціальної адаптації та якість життя клієнтів дозволяє оцінити успішність втручань та вносити необхідні корективи. Лонгітюдні дослідження ефективності різних підходів сприяють розвитку доказової практики у сфері профілактики девіантної поведінки. Важливим аспектом є врахування культурних особливостей та соціального контексту при оцінці результатів роботи. Постійне професійне навчання фахівців, що працюють у цій сфері, та обмін досвідом між різними установами та регіонами забезпечують підвищення якості надання психологічної допомоги та розвиток інноваційних підходів до попередження та корекції девіантної поведінки.

3.2. Розробка тренінгової програми для профілактики девіантної поведінки серед молоді

Розробка ефективної тренінгової програми для профілактики девіантної поведінки серед молоді вимагає ретельного аналізу психологічних механізмів формування відхилень у поведінці та врахування специфічних потреб даної вікової групи. Молодіжний період (16-25 років) характеризується інтенсивними процесами особистісного становлення, пошуком ідентичності та активним експериментуванням з різними формами поведінки, що робить цю вікову категорію особливо вразливою до впливу ризикових факторів. Згідно з дослідженнями, саме в цьому віковому діапазоні спостерігається найвищий рівень проявів девіантної поведінки, включаючи вживання психоактивних речовин (у 65% випадків), делінквентну поведінку (45% випадків) та аутоагресивні прояви (35% випадків) [1]. Тренінгова програма має базуватися на принципах інтерактивності, практичної спрямованості та врахування

індивідуальних особливостей учасників, використовуючи сучасні методи групової психологічної роботи та доказові підходи до профілактичного втручання.

Мета програми: Формування у молоді віком 16-25 років стійких психологічних компетенцій та поведінкових стратегій, що сприяють попередженню девіантних проявів та розвитку конструктивної життєвої позиції через комплексний розвиток особистісних, емоційних та соціальних навичок.

Завдання програми:

- Розвиток навичок самопізнання, самоаналізу та формування адекватної самооцінки учасників
- Формування емоційної компетентності та навичок конструктивної саморегуляції емоційних станів
- Навчання ефективним стратегіям подолання стресових ситуацій та формування психологічної стійкості
- Розвиток комунікативних навичок, включаючи асертивність та конструктивне вирішення конфліктів
- Формування критичного мислення та навичок прийняття відповідальних рішень
- Усвідомлення власних життєвих цінностей та формування позитивної життєвої перспективи
- Розвиток соціальних навичок та здатності протистояти негативному груповому впливу
- Підвищення обізнаності про ризики девіантної поведінки та формування здорових альтернатив
- Створення індивідуальних планів особистісного розвитку та системи психологічної підтримки

Загальна тривалість програми: 20 годин (10 занять по 2 години)
Кількість учасників: 12-15 осіб віком 16-25 років

Таблиця 3.1

Тренінгова програма «Шлях до конструктивного майбутнього»

№	Назва заняття	Мета	Основні етапи заняття	Матеріали
1	Знайомство та діагностика	Створення групової згуртованості, встановлення довірливої атмосфери, первинна діагностика девіантних тенденцій	1.Презентація через предмет (20 хв.) 2.Прийняття правил (15 хв.) 3. Діагностичний блок (45 хв.) 4. Карта очікувань (30 хв.)5. Рефлексія (10 хв.)	Ватман, маркери, предмети, бланки методик
2	Самопізнання та самооцінка	Розвиток рефлексії, формування адекватної самооцінки	1.Комплімент-побажання (10 хв.) 2.Дерево якостей (40 хв.) 3.Діалог із внутрішнім критиком (35 хв.) 4.Колесо життєвого	Ватман, олівці, бланки, м’яч

			балансу (25 хв.)5. Рефлексія (10 хв.)	
3	Емоційна грамотність	Формування навичок розпізнавання, вираження, регуляції емоцій	1.Емоційний барометр (10 хв.) 2. Міні-лекція (20 хв.) 3.Емоційний словник (30 хв.) 4. Техніки дихання (25 хв.) 5.Рольова гра «Трансформація гніву» (30 хв.)6. Релаксація (15 хв.)	Картки з емоціями, коврики, музика
4	Стрес-менеджмент	Навчання подоланню стресу, розвиток стресостійкості	1.Рівень стресу (10 хв.) 2.Дискусія про стрес (15 хв.) 3.Індикатори стресу (25 хв.) 4.М'язова релаксація (35 хв.) 5.План подолання стресу (30 хв.)6. Рефлексія (10 хв.)	Аудіозапис, бланки, коврики

5	Комунікативні навички	Розвиток ефективного спілкування та асертивності	1.Невербальне вітання (10 хв.) 2. Міні-лекція (20 хв.) 3.Активне слухання (30 хв.) 4.Я-висловлювання (25 хв.) 5.Медіація конфлікту (30 хв.) 6.Рефлексія (15 хв.)	Картки, схеми
6	Критичне мислення	Розвиток навичок аналізу, прийняття рішень	1. Факт чи думка? (15 хв.) 2. Лекція (25 хв.) 3.Аналіз реклами (30 хв.) 4.Дерево рішень (30 хв.) 5. Міфи про ризики (25 хв.) 6.Підсумки (15 хв.)	Рекламні ролики, картки
7	Цінності та життєві цілі	Усвідомлення цінностей, постановка цілей	1. Цінність дня (10 хв.)	Картки, бланки

			2.Піраміда цінностей (35 хв.) 3.Візуалізація майбутнього (20 хв.) 4. SMART-цілі (35 хв.) 5. Презентація (25 хв.) 6. Рефлексія (15 хв.)	SMART, музика
8	Соціальні навички	Розвиток навичок взаємодії, опір тиску, підтримка	1.Соціальні ролі (15 хв.) 2.Дискусія про стосунки (20 хв.) 3. Рольові ігри (40 хв.) 4. Техніки відмови (25 хв.) 5.Підтримуючі стосунки (25 хв.) 6.Рефлексія (15 хв.)	Ситуаційні картки, схеми
9	Профілактика ризикової поведінки	Інформування про ризики, формування відповідальності	1.Здоровий вибір (10 хв.) 2.Інфо-блок (25 хв.)	Картки, буклети, схеми

			3.Кейс-стаді (35 хв.) 4. Аналіз наслідків (30 хв.) 5.Альтернативи (25 хв.) 6. План безпеки (15 хв.)	
10	Планування змін і завершення	Інтеграція знань, складання плану змін	1.Що змінилося (15 хв.) 2.Мій шлях (25 хв.) 3.Контракт із собою (30 хв.) 4.Ритуал завершення (20 хв.) 5.Оцінка тренінгу (20 хв.)	Бланки контракту, сертифікати, анкети

Методологічною основою тренінгової програми є інтегративний підхід, що поєднує елементи когнітивно-поведінкової терапії, гуманістичної психології та позитивної психології. Когнітивно-поведінковий компонент спрямований на ідентифікацію та модифікацію дисфункціональних думок та поведінкових патернів, що можуть призводити до девіантної поведінки. Гуманістичний підхід забезпечує створення атмосфери безумовного прийняття та підтримки, необхідної для особистісного зростання учасників. Принципи позитивної психології дозволяють зосередити увагу на розвитку сильних сторін особистості

та формуванні ресурсів для подолання життєвих викликів. Така методологічна база забезпечує комплексність впливу та ефективність профілактичних заходів. Структура кожного тренінгового заняття побудована за принципом поступового заглиблення у тематику та включає кілька обов'язкових етапів. Вступна частина (15-20 хвилин) передбачає ритуал привітання, рефлексію попереднього заняття та налаштування на роботу. Основна частина (60-80 хвилин) містить теоретичний блок, практичні вправи та групові дискусії, спрямовані на досягнення поставлених цілей заняття. Завершальна частина (15-20 хвилин) включає підбиття підсумків, рефлексію отриманого досвіду та домашнє завдання для закріплення набутих навичок.

Перші заняття програми зосереджені на розвитку самосвідомості та емоційної компетентності учасників, оскільки ці навички є фундаментальними для профілактики девіантної поведінки. Робота з самопізнанням допомагає молодим людям краще зрозуміти свої сильні та слабкі сторони, усвідомити власні потреби та мотиви поведінки. Розвиток емоційної грамотності включає навчання розпізнаванню, вираженню та регуляції емоцій конструктивними способами. Особлива увага приділяється роботі з негативними емоціями, такими як гнів, тривога та фрустрація, які часто стають тригерами для девіантних проявів. Учасники опановують техніки саморегуляції, включаючи дихальні вправи, прогресивну м'язову релаксацію та когнітивні стратегії переоцінки ситуацій.

Центральна частина програми присвячена розвитку соціальних навичок та комунікативної компетентності, що є критично важливими для успішної адаптації молоді в суспільстві. Учасники навчаються ефективному спілкуванню, включаючи навички активного слухання, конструктивного вираження своїх потреб та емоцій, а також конфліктологічної компетентності. Особлива увага приділяється розвитку асертивності – здатності відстоювати свої права та інтереси, не порушуючи прав інших людей. Роботу над соціальними навичками

доповнює розвиток критичного мислення, що допомагає молодим людям аналізувати інформацію, приймати обґрунтовані рішення та протистояти негативному соціальному впливу.

Значну увагу в програмі приділено роботі з ціннісно-смисловою сферою особистості, оскільки відсутність чітких життєвих орієнтирів часто стає фактором ризику для розвитку девіантної поведінки. Учасники досліджують власні цінності, аналізують їх відповідність поточному способу життя та навчаються ставити реалістичні, але амбітні життєві цілі. Використання техніки SMART-цілей допомагає структурувати процес планування та підвищує мотивацію до досягнення бажаних результатів. Візуалізація майбутнього та створення особистісної місії сприяють формуванню позитивної життєвої перспективи та зміцненню психологічної стійкості до негативних впливів.

Профілактичний компонент програми реалізується через інформування учасників про ризики різних форм девіантної поведінки та надання альтернативних способів задоволення потреб, що можуть призводити до відхилень. Використання інтерактивних методів, таких як кейс-стаді, рольові ігри та групові дискусії, робить процес навчання більш захоплюючим та ефективним. Учасники аналізують реальні життєві ситуації, розробляють стратегії поведінки в складних обставинах та відпрацьовують навички прийняття відповідальних рішень. Особлива увага приділяється розвитку навичок протистояння груповому тиску та пошуку конструктивних способів самовираження та самореалізації.

Завершальний етап програми зосереджений на інтеграції отриманих знань та навичок, плануванні подальших змін та створенні системи підтримки для їх реалізації. Учасники розробляють індивідуальні плани особистісного розвитку, ідентифікують потенційні перешкоди та ресурси для їх подолання. Створення "контракту із собою" допомагає конкретизувати зобов'язання щодо впровадження позитивних змін у життя. Робота над побудовою підтримуючої

мережі включає ідентифікацію людей та ресурсів, які можуть надати допомогу у складних ситуаціях, а також планування регулярних зустрічей для взаємної підтримки учасників групи.

Оцінка ефективності тренінгової програми здійснюється за допомогою комплексу діагностичних методик, що застосовуються до початку, після завершення та через три місяці після закінчення програми. Використовуються стандартизовані опитувальники для оцінки рівня девіантних тенденцій, емоційної регуляції, соціальних навичок та загального психологічного благополуччя. Додатково проводиться якісна оцінка через фокус-групи та індивідуальні інтерв'ю з учасниками. Лонгітюдне дослідження дозволяє відстежити стійкість досягнутих змін та виявити фактори, що сприяють або перешкоджають ефективності профілактичного втручання. Результати оцінки використовуються для вдосконалення програми та адаптації її до специфічних потреб різних груп молоді.

Розроблена тренінгова програма представляє собою науково обґрунтований та практично орієнтований інструмент профілактики девіантної поведінки серед молоді, що базується на сучасних досягненнях психологічної науки та враховує специфічні потреби даної вікової групи. Комплексний підхід до розвитку особистісних, емоційних та соціальних компетенцій учасників, поєднаний з цілеспрямованою профілактичною роботою, створює міцний фундамент для формування конструктивних життєвих стратегій та попередження ризикової поведінки. Програма може бути адаптована до різних умов реалізації та специфічних потреб цільової аудиторії, що робить її універсальним інструментом для практичної роботи у сфері превентивної психології.

3.3. Практичні рекомендації психологам та педагогам щодо роботи з особами, схильними до девіантної поведінки

Робота з особами, схильними до девіантної поведінки, потребує комплексного підходу, що ґрунтується на глибокому розумінні психологічних механізмів формування та прояву відхилень від соціальних норм. Первинним завданням фахівців є проведення всебічної діагностики особистісних особливостей клієнта, включаючи аналіз когнітивних схем, емоційно-вольової сфери, системи цінностей та соціальних установок. Особливу увагу слід приділити виявленню базових потреб особистості, які можуть задовольнятися через девіантні форми поведінки, а також дослідженню сімейної системи, освітнього середовища та референтних груп впливу. Діагностичний процес має включати використання стандартизованих психометричних інструментів, проективних методик та структурованого клінічного інтерв'ю для отримання цілісної картини психологічного функціонування особистості.

Центральним принципом роботи з девіантними особами є встановлення довірливих терапевтичних стосунків, що базуються на безумовному позитивному ставленні, емпатії та автентичності з боку фахівця. Психологи та педагоги мають демонструвати неупереджене ставлення до клієнта, уникаючи морального засудження та стигматизації його поведінки. Важливо розуміти, що девіантна поведінка часто є адаптивною спробою особистості задовольнити власні потреби в умовах обмежених ресурсів або неефективних копінг-стратегій. Терапевтичний альянс має формуватися поступово, з урахуванням можливої недовіри клієнта до авторитетних фігур та його попереднього негативного досвіду взаємодії з представниками допомагаючих професій.

Ефективність корекційно-розвивальної роботи значною мірою залежить від правильного вибору теоретико-методологічного підходу та відповідних йому технік впливу. Когнітивно-поведінкова терапія виявляється особливо результативною для роботи з девіантними проявами, оскільки дозволяє виявити та модифікувати дисфункціональні когнітивні схеми, які підтримують

проблемну поведінку. Фахівці мають навчити клієнтів техніки самоспостереження, аналізу автоматичних думок, оцінки доказів за та проти певних переконань, а також розробки альтернативних інтерпретацій подій. Поведінкові техніки, такі як систематична десенсибілізація, моделювання, жетонна економіка та контракти поведінки, можуть ефективно використовуватися для формування просоціальних форм поведінки та гасіння девіантних паттернів.

Особливої уваги потребує розвиток емоційної компетентності клієнтів, оскільки дефіцит навичок емоційної регуляції часто лежить в основі девіантних проявів. Психологи мають навчати техніки розпізнавання та вербалізації емоційних станів, стратегії управління гнівом, фрустрацією та іншими негативними емоціями, а також методи конструктивного вираження почуттів. Діалектична поведінкова терапія пропонує цінні інструменти для роботи з емоційно нестабільними клієнтами, включаючи навички внутрішньої зосередженості (mindfulness), переживання дистресу, емоційної регуляції та міжособистісної ефективності. Розвиток емоційного інтелекту сприяє формуванню здатності до емпатії, що є важливим фактором профілактики антисоціальної поведінки.

Соціальні навички та міжособистісна компетентність становлять ще один ключовий напрямок корекційної роботи з девіантними особами. Багато клієнтів демонструють дефіцит у сфері соціальної перцепції, комунікативних навичок та здатності до кооперативної взаємодії з оточуючими. Тренінг соціальних навичок має включати розвиток активного слухання, асертивної поведінки, навичок конфліктного розв'язання та співпраці. Групові форми роботи виявляються особливо ефективними, оскільки надають можливість практикувати нові поведінкові паттерни в безпечному середовищі під керівництвом досвідченого фахівця. Психодрама, соціодрама та рольові ігри дозволяють клієнтам

експериментувати з різними способами соціальної взаємодії та отримувати зворотний зв'язок від учасників групи.

Важливим аспектом роботи є формування адекватної системи цінностей та життєвих цілей у клієнтів з девіантною поведінкою. Логотерапевтичний підхід В. Франкла може бути корисним для допомоги особистості у знаходженні сенсу життя та розвитку відповідальності за власні вчинки. Фахівці мають сприяти рефлексії клієнтів щодо їхніх глибинних потреб, цінностей та прагнень, допомагати у формулюванні реалістичних життєвих цілей та розробці конкретних планів їх досягнення. Особливу увагу слід приділити розвитку просоціальних цінностей, таких як альтруїзм, справедливість, повага до інших, та формуванню позитивної ідентичності, не пов'язаної з девіантними ролями.

Системний підхід до корекційної роботи передбачає обов'язкове залучення сімейного оточення клієнта до терапевтичного процесу. Сімейна терапія дозволяє виявити дисфункціональні паттерни взаємодії, які можуть підтримувати або провокувати девіантну поведінку, та сприяти їх модифікації. Психологи мають працювати з батьками над розвитком ефективних стратегій виховання, включаючи встановлення чітких меж та правил, застосування послідовних наслідків за порушення норм, та формування позитивних стосунків з дитиною. Особливо важливо навчити батьків техніки активного слухання, емпатичного спілкування та підтримки самооцінки дитини [48]. Сімейні інтервенції мають бути спрямовані на зміцнення сімейної згуртованості, покращення комунікації та створення підтримуючого середовища для позитивних змін.

Педагогічна робота з девіантними особами потребує створення спеціальних умов навчально-виховного процесу, що враховують особливості їхнього психологічного функціонування [47]. Індивідуалізація навчання є ключовим принципом, який передбачає адаптацію змісту, методів та темпу навчання до особливостей кожного учня. Педагоги мають використовувати

активні та інтерактивні методи навчання, що сприяють розвитку критичного мышления, творчості та соціальних навичок. Важливо створити атмосферу психологічної безпеки в класі, де кожен учень відчуває себе прийнятим та цінним незалежно від його минулих помилок. Система оцінювання має бути орієнтована на прогрес учня відносно його власних попередніх досягнень, а не на порівняння з іншими [46].

Профілактична робота з особами групи ризику щодо формування девіантної поведінки має здійснюватися на декількох рівнях: первинному (загальна профілактика), вторинному (робота з групами ризику) та третинному (попередження рецидивів). Первинна профілактика включає просвітницьку роботу з усіма учнями щодо наслідків девіантної поведінки, розвиток життєвих навичок та формування здорового способу життя. Вторинна профілактика передбачає раннє виявлення осіб з підвищеним ризиком девіантності та надання їм спеціалізованої психологічної допомоги. Третинна профілактика спрямована на реабілітацію осіб, які вже демонстрували девіантну поведінку, та попередження її повторення. Ефективна профілактична програма має включати компоненти розвитку емоційного інтелекту, соціальних навичок, критичного мислення та стресостійкості.

Успішність корекційної роботи значною мірою залежить від професійної компетентності фахівців та їхньої здатності до рефлексії власної діяльності. Психологи та педагоги мають постійно підвищувати свою кваліфікацію, вивчати нові методи та техніки роботи з девіантними особами, брати участь у супервізії та інтервізії. Важливо розвивати власну емоційну стійкість та копінг-стратегії, оскільки робота з важким контингентом може призводити до професійного вигорання. Регулярна самодіагностика, участь у групах підтримки для фахівців та дотримання етичних принципів професійної діяльності є необхідними умовами ефективної допомоги клієнтам з девіантною поведінкою.

Висновки до третього розділу

Проведений аналіз психологічних шляхів попередження та корекції девіантної поведінки дозволяє констатувати, що ефективна профілактично-корекційна робота потребує системного та комплексного підходу, який інтегрує різні рівні психологічного втручання. Встановлено, що психопрофілактичні заходи мають здійснюватися за принципом багаторівневості, включаючи первинну профілактику для загального населення, вторинну для груп ризику та третинну для осіб із вже сформованими девіантними проявами. Особливого значення набуває сімейна психопрофілактика, яка передбачає підвищення психолого-педагогічної компетентності батьків, формування здорових сімейних стосунків та подолання дисфункціональних патернів взаємодії. Шкільна психопрофілактика виступає не менш важливим компонентом системи попередження девіантності, забезпечуючи створення психологічно комфортного освітнього середовища, розвиток соціальних навичок учнів та раннє виявлення поведінкових проблем.

Індивідуальна та групова психокорекційна робота з девіантними особами демонструє найвищу ефективність при використанні інтегративного підходу, що поєднує елементи когнітивно-поведінкової, психодинамічної та гуманістично орієнтованої терапії. Когнітивно-поведінкові техніки виявляються особливо результативними для модифікації дисфункціональних думок та поведінкових патернів, тоді як групові форми роботи створюють потужний ресурс для розвитку соціальних навичок та отримання підтримки від однолітків.

Розроблена авторська тренінгова програма «Шлях до конструктивного майбутнього» представляє науково обґрунтований інструмент профілактики девіантної поведінки серед молоді віком 16-25 років, що базується на принципах інтерактивності, практичної спрямованості та індивідуалізації підходу. Програма охоплює ключові компоненти психологічної профілактики: розвиток

самосвідомості та емоційної компетентності, формування навичок стрес-менеджменту та комунікативних навичок, розвиток критичного мислення та ціннісно-смислової сфери особистості. Структурована за принципом поступового заглиблення у тематику програма забезпечує комплексний розвиток особистісних, емоційних та соціальних компетенцій учасників через використання інтерактивних методів групової психологічної роботи. Особливу цінність представляє профілактичний компонент програми, який реалізується через інформування про ризики девіантної поведінки та надання конструктивних альтернатив задоволення потреб молоді.

Практичні рекомендації для психологів та педагогів щодо роботи з особами, схильними до девіантної поведінки, акцентують увагу на необхідності проведення всебічної психодіагностики, встановлення довірливих терапевтичних стосунків та правильного вибору теоретико-методологічного підходу до корекційного втручання. Центральним елементом ефективної роботи є розвиток емоційної компетентності клієнтів, формування соціальних навичок та міжособистісної компетентності, а також становлення адекватної системи цінностей та життєвих цілей. Системний підхід передбачає обов'язкове залучення сімейного оточення до терапевтичного процесу та створення спеціальних умов навчально-виховного процесу, що враховують психологічні особливості девіантних осіб.

Загалом, результати дослідження підтверджують гіпотезу про те, що ефективна профілактика та корекція девіантної поведінки можлива лише за умови комплексного психологічного втручання, що враховує індивідуальні особливості особистості, специфіку соціального оточення та використовує науково обґрунтовані методи психологічного впливу. Розроблені практичні рекомендації та тренінгова програма можуть слугувати методичною основою для організації профілактично-корекційної роботи у різних соціальних інституціях.

ВИСНОВКИ

Проведене магістерське дослідження психологічних особливостей девіантної поведінки особистості та шляхів її профілактики дозволило отримати комплексну науково обґрунтовану картину досліджуваного феномену, що суттєво розширює теоретичні уявлення про природу девіантності та створює міцну емпіричну основу для розробки ефективних превентивних стратегій. Результати роботи підтверджують основну гіпотезу дослідження про багатофакторну природу девіантної поведінки та необхідність комплексного підходу до її попередження та корекції. Встановлено, що девіантна поведінка є складним багаторівневим феноменом, що формується у результаті динамічної взаємодії індивідуально-психологічних, освітніх та соціокультурних детермінант, при цьому кожен з цих рівнів вимагає специфічних підходів до діагностики та корекційного втручання.

Відповідно до мети дослідження було успішно виконано всі поставлені завдання. Здійснено всебічний теоретичний аналіз сучасних концепцій девіантної поведінки особистості у психологічній науці, що дозволило визначити провідні підходи до її вивчення та встановити еволюцію наукових поглядів від односторонніх концепцій до інтегративних та системних моделей. Систематизовано та класифіковано основні фактори ризику виникнення девіантної поведінки на всіх рівнях детермінації, що створило теоретичну основу для розуміння механізмів формування девіантних проявів. Емпірично досліджено взаємозв'язок між індивідуально-психологічними особливостями особистості та схильністю до девіантних форм поведінки, вивчено роль сімейних, освітніх та соціокультурних факторів у формуванні девіантності. Розроблено психодіагностичний комплекс для раннього виявлення ризику формування девіантної поведінки та обґрунтовано психологічні принципи і методи її профілактики і корекції.

Теоретичний аналіз девіантної поведінки як соціально-психологічного феномену засвідчив її складну багатовимірну природу, що характеризується не просто порушенням формальних соціальних норм, а комплексним проявом дисгармонії у взаємодії особистості із соціальним середовищем. Встановлено, що девіантність відображає порушення процесів соціалізації, адаптації та інтеграції індивіда в суспільні структури, при цьому її сутнісними характеристиками виступають соціальна неприйнятність, деструктивність проявів, стійкість поведінкових патернів та дезадаптивність. Аналіз основних теоретичних підходів показав розвиток поглядів і важливість підходів, що враховують вплив біологічних, психологічних і соціальних чинників на девіантну поведінку.

Дослідження етіології девіантної поведінки розкрило її винятковую багатофакторність та полідетермінованість, що підтверджує необхідність комплексного аналізу причинно-наслідкових зв'язків між різноманітними групами факторів ризику. Соціальні детермінанти охоплюють дисфункціональні сімейні відносини, негативний вплив референтних груп, шкільну дезадаптацію та соціально-економічну депривацію. Розуміння механізмів формування девіантної поведінки базується на концепції мультифакторної каузальності, що передбачає динамічну взаємодію різних детермінант у процесі онтогенетичного розвитку особистості з урахуванням критичних періодів та можливостей зміни траєкторії під впливом захисних факторів.

Емпіричне дослідження психологічних особливостей девіантної поведінки в юнацькому віці дозволило отримати науково обґрунтовані дані про структуру, детермінанти та закономірності прояву досліджуваного феномену. Застосування комплексного психодіагностичного інструментарію забезпечило всебічне дослідження різних аспектів девіантної поведінки та її психологічних детермінант. Виявлено чітку ієрархічну структуру девіантних проявів, де найбільш виражені відмінності спостерігаються за шкалами агресивної та

делінквентної поведінки, що свідчить про домінування екстерналізованих форм девіантності. Водночас підтверджено важливість інтерналізованих форм як специфічних проявів психологічного дистресу. Кореляційний аналіз розкрив складну систему взаємозв'язків між психологічними характеристиками та різними формами девіантної поведінки [40].

Особливо значущими є результати дослідження особистісних характеристик, які виявили нейротизм як найбільш значущий предиктор схильності до девіантної поведінки, що підтверджує роль емоційної нестабільності як фундаментального чинника ризику. Встановлено диференційовані зв'язки екстраверсії з різними типами девіантності та багатокомпонентну структуру агресивності у осіб з девіантною поведінкою. Віковий аналіз виявив специфічні онтогенетичні закономірності прояву девіантної поведінки, що відображають вікову трансформацію механізмів реалізації девіантних імпульсів [44].

Розроблена інтегративна концептуальна модель формування девіантної поведінки в юнацькому віці включає базові темпераментальні характеристики, емоційно-регулятивні особливості, соціально-психологічні чинники та вікові й гендерні модератори. Найбільш ризиковими виявилися поєднання високого нейротизму з вираженою тривожністю та агресивністю на тлі дефіциту адаптивних копінг-стратегій. Результати мають важливе практичне значення для розробки науково обґрунтованих програм раннього виявлення, профілактики та психологічної корекції девіантної поведінки з урахуванням диференційованого підходу до різних форм девіантності, вікових та гендерних особливостей [14].

Аналіз психологічних шляхів попередження та корекції девіантної поведінки засвідчив, що ефективна профілактично-корекційна робота потребує системного та комплексного підходу, який інтегрує різні рівні психологічного втручання. Встановлено необхідність здійснення психопрофілактичних заходів

за принципом багаторівневості, включаючи первинну, вторинну та третинну профілактику. Особливого значення набувають сімейна та шкільна психопрофілактика як ключові компоненти системи попередження девіантності. Індивідуальна та групова психокорекційна робота демонструє найвищу ефективність при використанні інтегративного підходу, що поєднує елементи різних терапевтичних напрямів.

Розроблена авторська тренінгова програма «Шлях до конструктивного майбутнього» представляє науково обґрунтований інструмент профілактики девіантної поведінки серед молоді, що базується на принципах інтерактивності, практичної спрямованості та індивідуалізації підходу. Програма охоплює ключові компоненти психологічної профілактики та забезпечує комплексний розвиток особистісних, емоційних та соціальних компетенцій учасників. Практичні рекомендації для психологів та педагогів акцентують увагу на необхідності всебічної психодіагностики, встановлення довірливих терапевтичних стосунків та системного підходу до корекційного втручання. Професійна компетентність фахівців та міждисциплінарна співпраця виступають необхідними умовами успішності профілактично-корекційної роботи.

Загальні результати дослідження створюють цілісну картину розуміння девіантної поведінки як багатофакторного феномену та підтверджують ефективність комплексного підходу до її профілактики та корекції. Розроблені теоретичні положення, емпіричні дані та практичні рекомендації можуть слугувати науково-методичною основою для подальших досліджень у сфері девіантології, вікової та диференціальної психології, а також для організації профілактично-корекційної роботи у різних соціальних інституціях. Перспективи подальших досліджень пов'язані з розробкою персоналізованих підходів до профілактики, інтеграцією традиційних методів з сучасними технологічними можливостями тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андрусишин Р. М. Сучасний стан профілактики девіантної поведінки підлітків. Юридичний науковий електронний журнал. 2019. Вип. 1. С. 197–200.
2. Балабанова Л. М. Психологічний аналіз проблем запобігання та психокорекції делінквентної поведінки неповнолітніх. Право і Безпека. 2012. № 4. С. 329–334.
3. Благута Р. І. Психологічні засади профілактики делінквентності неповнолітніх : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 19.00.06. Київ, 2012. 16 с.
4. Бугера О. І. ЗМІ і злочинність неповнолітніх. Бюлетень міністерства юстиції України. 2015. № 12. С. 105–111.
5. Вашека Т. В., Долгова О. М. Психологія девіантної поведінки : навч. посіб. Київ : НАУ, 2018. 203 с.
6. Володарська Н. Д., Когут О. О. Прояви агресії як психологічний захист особистості в кризових ситуаціях. Fundamental and applied researches in practice of leading scientific schools. 2017. № 1(19). С. 9–20.
7. Волошенко М. О. Професійна підготовка майбутніх соціальних працівників до профілактично-корекційної роботи з підлітками девіантної поведінки : дис. ... д-ра наук. Одеса : Одеський національний політехнічний університет. 2016. 447 с.
8. Волошенко М. О., Корнещук В. В. Профілактично-корекційна робота з підлітками девіантної поведінки : навч. посіб. до тренінг-курсу. Одеса : Букаєв В. В., 2015. 130 с.
9. Вольнова Л. М. Профілактика девіантної поведінки підлітків : навч.-метод. посіб. у 2 ч. 2-ге вид. доповн. і переробл. Київ : Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. 2016. Ч. 1. 188 с.

10. Вольнова Л. М. Профілактика девіантної поведінки підлітків : навч.-метод. посібник до спецкурсу «Психологія девіацій» для студентів спеціальності «Соціальна педагогіка» у двох частинах. Ч. ІІ. Практична частина. 2-ге вид., перероб. і доповн. Київ. 2016. 193 с.
11. Гарасимів Т. З. Природні та соціальні детермінанти формування девіантної поведінки людини: філософсько-правовий вимір : монографія. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ. 2012. 420 с.
12. Гарасимів Т., Муринець Н. Механізм детермінації девіантної поведінки дитини. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Юридичні науки. 2018. № 889 (17). С. 21–29.
13. Гошовський Я. О. Психологічні особливості агресивності депривованих підлітків. Психологія : теорія і практика : збірник наукових праць / ред. кол. : І. О. Корнієнко (гол. ред.). Мукачево : РВВ МДУ, 2018. Випуск 2 (2). С. 50–58.
14. Гуртовенко Н. Методологічне обґрунтування психологічної корекції девіантної поведінки. Наукові записки. Серія: Психологія. 2024. № 4. С. 26–31.
15. Гусак І. М. Причини виникнення девіантної поведінки в підлітковому віці. Соціально-психологічна робота з проблемними підлітками. 2022. С. 163–168.
16. Девіантна поведінка: соціологічний, психологічний та юридичний аспекти : матеріали наук.-практ. конф. (Харків, 10 квіт. 2015 р.). Харків : ХНУВС, 2015. 166 с.
17. Диса О. В., Шинкаренко І. О. Психологія девіантної поведінки : навч. посіб. Дніпро : ДДУВС. 2024. 77 с.
18. Діхтяренко С. Ю. Методика роботи шкільного психолога щодо профілактики девіантної поведінки у підлітків. Вісник Національної

академії Державної прикордонної служби України. Серія: Психологія. 2018. № 1. С. 45–52.

19. Дмитрієва С. М., Грибан А. Р. Причини та прояви девіантної поведінки підлітків, шляхи її попередження і подолання. Актуальні питання психології: теорія, методика, практика : збірник матеріалів XI-тої Всеукраїнської наукової Інтернет-конференції, 10–11 жовтня 2022 р. 2022. С. 107–111.
20. Знаковська Н. М. Проблеми девіантної поведінки в сучасному українському молодіжному середовищі. Соціологія. 2014. № 6 (110). С. 90–95.
21. Зобенько Н. М. Деякі аспекти дослідження проблеми девіантної поведінки неповнолітніх. Рідна школа. 2012. № 3. С. 36–40.
22. Іванова О. А. Прояви агресивності у дітей підліткового віку. Актуальні проблеми психології в закладах освіти. 2022. № 6. С. 49–52.
23. Калюжна Є., Гайдаєнко С. Методологічні основи психокорекції та психопрофілактики девіантної поведінки у підлітковому віці. Проблеми сучасної психології. 2021. № 4(23). С. 54–61.
24. Кікалішвілі М. В. Девіантна поведінка: поняття та ознаки. Вісник Академії адвокатури України. 2011. № 3(22). С. 109–122.
25. Козленко А. Р., Мартовицька Н. В. Девіантна поведінка неповнолітніх та причини її виникнення. Актуальні проблеми природничих та гуманітарних наук у дослідженнях молодих учених «Родзинка–2018». XX Всеукраїнська наукова конференція молодих учених. 2018. С. 495–496.
26. Козубовська І. В. Природа девіантної поведінки неповнолітніх. Науковий вісник Ужгородського національного університету: серія: Педагогіка. Соціальна робота. Ужгород. 2018. Вип. 1 (42). С. 101–104.

27. Козубовська І. В., Булеза Б. Я. Теорія та практика профілактичної роботи з дітьми, схильними до девіантної поведінки: український і міжнародний досвід. Тернопіль : Осадца Ю. В. 2018. 299 с.
28. Козубовський Р. В., Шелевер О. В. Профілактика девіантної поведінки молодших школярів. Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Педагогіка. Соціальна робота. 2019. № 2(45). С. 99–103.
29. Кордунова Н. О. Конфліктологія та девіантологія : Робоча програма нормативної навчальної дисципліни. Луцьк : ПП Іванюк В. П., 2017. 20 с.
30. Кордунова Н. О. Особливості конфліктності особистості у підлітковому віці. Особистість і суспільство : методика та практика сучасної психології : матеріали XII Міжнародної наук.-практ. інтернет-конференції (13 травня 2020 р.) / за заг. ред. Я. О. Гошовського, О. В. Лазорко, Т. І. Дучимінської, А. В. Кульчицької, А. Б. Мудрик, Т. В. Федотової. Луцьк : ПП Іванюк В. П., 2020. С. 90–92.
31. Кордунова Н. О. Психологічні аспекти девіантної поведінки підлітків. Психогенеза особистості: норма і девіація : зб. наук. статей ; [гол. ред. Я. Гошовський]. Луцьк : Вежа-Друк, 2020. С. 255–259.
32. Кузьменко В. В., Диса О. В., Шинкаренко І. О. Психологія девіантної поведінки : навч. посіб. Дніпро : Біла К. О., 2019. 67 с.
33. Лобанова А. С., Калашнікова Л. В. Робота з підлітками-девіантами: соціологічний та психологічний аспекти : підручник для студентів вищих навчальних закладів. Київ : Каравела, 2017. 470 с.
34. Макаренко О. М., Андрейчева А. О. Поняття девіантної поведінки в соціальному та психологічному аспектах. Наукові записки НаУКМА. Педагогічні, психологічні науки та соціальна робота. 2015. № 175. С. 61–64.

35. Максимова Н. Ю. Психологія девіантної поведінки : навч. посібник. Київ : Либідь, 2011. 520 с.
36. Максимова Н. Ю., Грись А. М., Манілов І. Ф., Литвинчук Л. М., Рябовол Т. А., Філоненко Л. А., Максим О. В., Щербина-Прилука В. М. Психологічні механізми ресоціалізації осіб з девіантною поведінкою в умовах суспільних змін : монографія / за ред. Н. Ю. Максимової. Київ : Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 2018. 272 с.
37. Мельничук О. Б. Основи психоконсультування та психокорекції : навч. посіб. 2-ге вид. Київ : Каравела, 2017. 389 с.
38. Методичний посібник для фахівців, які впроваджують типову програму для кривдників : Збірник практичних матеріалів / Автори-упоряд.: Оксана Степанюк, Оксана Мельниченко. Київ. 2020. 132 с.
39. Миколайчук А. В. Психологічні причини девіантної поведінки підлітків. Матеріали науково-практичної конференції. Київ : КНЛУ. 2020. С. 1–25.
40. Михайлишин У. Б., Шмідзен І. Ю. Теоретичний аналіз проблеми взаємозв'язку девіантної поведінки та креативності. Актуальні проблеми психології : Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. 2019. Том. XI: Психологія особистості. Психологічна допомога особистості. Випуск 19. С. 307–319.
41. Муляр В. М. Технології соціальної роботи з підлітками, схильними до асоціальної поведінки : кваліфікаційна робота бакалавра : 231 Соціальна робота. Хмельницький : Хмельниц. нац. ун-т. 2024. 54 с.
42. Островська-Бугайчук І. М. Причини формування девіантної поведінки підлітків. Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. 2015. № 2. С. 48–52.
43. Павелків В. Р. Соціально-психологічний статус молодіжних субкультур як детермінанта формування агресивної поведінки. Наукові записки

Національного університету «Острозька академія», серія «Психологія і педагогіка». 2016. Вип. 28. С. 139–149.

44. Павелків В. Р. Специфіка прояву агресії та деструктивної поведінки в підлітковому віці. Збірник наукових праць «Проблеми сучасної психології». 2015. № 30. С. 158–169.

45. Павлюк О. Характеристика девіантної та делінквентної поведінки неповнолітніх до та у період військового стану. Вісник післядипломної освіти. 2023. Вип. 26(55). Серія «Соціальні та поведінкові науки»; Серія «Управління та адміністрування». С. 105–128.

46. Петренко І. В. Соціально-педагогічна діяльність з профілактики девіантної поведінки підлітків у закладі загальної середньої освіти : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05. Харків : ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2023. 267 с.

47. Пихтіна Н. П., Пихтін М. П., Федорченко Т. Є. Профілактика девіантної поведінки дітей і молоді: психолого-педагогічні та соціально-правові аспекти. за заг. ред. проф. В. М. Оржеховської. Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2014. 241 с.

48. Просяннікова Т. Ф. Системний підхід до проблеми реадаптації підлітків-девіантів. Теоретичні і прикладні проблеми психології. 2014. № 3. С. 6–12.

49. Психологія девіантної поведінки особистості : навч. посіб. МОН України, Уманський держ. пед. ун-т імені Павла Тичини ; уклад.: О. Д. Сафін, С. П. Байда. Умань : Візаві. 2021. 202 с.

50. Самойлов А. М. Адиктивна поведінка як одна з форм девіантної поведінки підлітків. Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Педагогіка і психологія. 2014. № 41. С. 405–409.

51. Самойлов А. М. Організація самовиховання підлітків у процесі педагогічної профілактики девіантної поведінки. Наукові записки

Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Педагогіка і психологія. 2015. Вип. 44. С. 97–102.

52. Седих К. В., Моргун В. Ф. Делінквентний підліток. Навчальний посібник з психопрофілактики, діагностики та корекції протиправної поведінки підлітків для студентів психологічних, педагогічних, соціальних, юридичних спеціальностей та інтернів-психіатрів. 3-є вид., доп. Київ : Видавничий Дім «Слово». 2019. 272 с.
53. Супрун М., Перепечина Н. Девіантна поведінка дітей і підлітків: соціально-психологічний аспект. Соц. психологія. 2014. № 2. С. 178–185.
54. Теорія та практика профілактичної роботи з дітьми, схильними до девіантної поведінки : український і міжнародний досвід : колект. монографія / [О. І. Янкович та ін.]. Тернопіль : Осадца Ю. В., 2018. 299 с.
55. Ткач Б. М. Нейропсихологічні основи діагностики та корекції особистості з девіантною поведінкою : дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.04. Київ : Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 2019. 542 с.
56. Федорченко Т. Соціально-педагогічні детермінанти девіантної поведінки школярів. Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді. 2011. Вип. 2 (15). С. 226–236.
57. Христук О. Л. Психологія девіантної поведінки : навчально-методичний посібник. Львів : ЛьвДУВС, 2014. 192 с.
58. Чайковська О. М. Складові системи чинників девіантної поведінки підлітків. Збірник наукових праць К-ПНУ імені Івана Огієнка Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Проблеми сучасної психології. 2015. Випуск 28. С. 627–637.
59. Шиліна А. А. Психопрофілактика девіантної поведінки працівників поліції. Психологія у професійній діяльності поліції : навч. посіб. / [О. О.

Євдокімова, І. В. Жданова, Д. В. Швець та ін.] ; за заг. ред. В. В. Сокуренко ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2018. С. 68–88.

60. Björkqvist K. Gender differences in aggression. Current Opinion in Psychology. 2018. № 19. P. 39–42.

ДОДАТКИ

Додаток А

Опитувальник девіантної поведінки (АДП)

Інструкція: Уважно прочитайте кожне твердження та оцініть, наскільки воно відповідає вашій поведінці за останні 12 місяців. Використовуйте наступну шкалу оцінювання:

0 – ніколи не траплялося 1 – один раз 2 – два-три рази
3 – чотири-п'ять разів 4 – більше п'яти разів

Питання:

1. Я порушував(ла) заборони батьків щодо того, куди йти і з ким зустрічатися
2. Я втікав(ла) з дому на ніч
3. Я часто брехав(ла) батькам
4. Я вживав(ла) алкогольні напої
5. І курив(ла) сигарети
6. Я вживав(ла) наркотичні речовини
7. Я займався(лася) сексом
8. Я псував(ла) або руйнував(ла) чужу власність навмисно
9. Я крав(ла) щось з магазину
10. Я крав(ла) або намагався(лася) вкрасти автомобіль чи мотоцикл
11. Я крав(ла) щось вартістю понад 50 доларів
12. Я увірвався(лася) в будинок, будівлю або автомобіль
13. Я підпалював(ла) чужу власність навмисно
14. Я тримав(ла) зброю (ніж, пістолет тощо)
15. Я продавав(ла) наркотики
16. Я крав(ла) гроші або речі у членів сім'ї
17. Я потрапляв(ла) у фізичні бійки

18. Я побив(ла) когось так сильно, що цій людині була потрібна медична допомога
19. Я використовував(ла) зброю або предмет, щоб поранити когось
20. Я брав(ла) участь в групових бійках
21. Я погрожував(ла) комусь зброєю
22. Я мав(ла) статеві стосунки за гроші
23. Я примушував(ла) когось займатися сексом
24. Я торгував(ла) краденими речами
25. Я нападав(ла) на когось з метою пограбування
26. Я був(ла) затриманий(а) поліцією
27. Я був(ла) призупинений(а) від навчання у школі
28. Я прогулював(ла) школу без поважної причини
29. Я був(ла) виключений(а) зі школи

Ключ для обробки результатів:

Шкали:

- **Делінквентна поведінка** (питання 8-15, 18-26): сума балів
- **Залежна поведінка** (питання 4-6, 15, 22): сума балів
- **Агресивна поведінка** (питання 17-21, 23, 25): сума балів
- **Самодеструктивна поведінка** (питання 4-7): сума балів
- **Порушення норм** (питання 1-3, 27-29): сума балів

Інтерпретація:

- 0-5 балів – низький рівень девіантності
- 6-15 балів – помірний рівень девіантності
- 16-25 балів – високий рівень девіантності
- 26+ балів – дуже високий рівень девіантності

Додаток Б

Шкала тривожності Бека (Beck Anxiety Inventory)

Інструкція: Нижче наведений список симптомів тривожності. Уважно прочитайте кожен пункт і зазначте, наскільки вас турбував кожен з цих симптомів протягом **останнього тижня, включаючи сьогодні**. Поставте позначку у відповідній колонці.

Шкала оцінювання:

- 0 = Зовсім не турбувало
- 1 = Турбувало, але не дуже
- 2 = Турбувало помірно
- 3 = Турбувало сильно

№	Симптом	0	1	2	3
1	Відчуття оніміння або поколювання				
2	Відчуття жару				
3	Тремтіння в ногах				
4	Неможливість розслабитися				
5	Страх перед найгіршим				
6	Запаморочення або легкість у голові				
7	Серцебиття або прискорений пульс				
8	Нестійкість				
9	Переляк або жах				
10	Нервозність				

11	Відчуття задухи				
12	Тремтіння в руках				
13	Нестійкість або тремтіння				
14	Страх втрати контролю				
15	Утруднене дихання				
16	Страх смерті				
17	Налякованість				
18	Розлади травлення або дискомфорт в животі				
19	Млявість				
20	Почервоніння обличчя				
21	Спітнілість (не пов'язана з жарою)				

Обробка результатів: Підрахуйте загальну суму балів за всіма 21 пунктом.

Інтерпретація результатів:

- **0-7 балів** – мінімальний рівень тривожності
- **8-15 балів** – м'який рівень тривожності
- **16-25 балів** – помірний рівень тривожності
- **26-63 бали** – високий рівень тривожності

Додаток В

Особистісний опитувальник Айзенка (EPI)

Визначення рівня нейротизму та екстраверсії

Інструкція: Вам пропонується ряд питань. На кожне питання відповідайте тільки «так» або «ні», не замислюючись над відповіддю довго. Не може бути «поганих» або «хороших» відповідей, оскільки це не випробування здібностей.

Питання:

1. Чи подобається вам пожвавлення та метушня навколо вас?
2. Чи часто у вас буває неспокійний сон?
3. Чи ви завжди платите свої борги?
4. Чи ви зазвичай мовчазні, коли знаходитесь з іншими людьми?
5. Чи вам подобається «розігрувати» людей?
6. Чи ви коли-небудь відчували себе нещасним без особливої на те причини?
7. Чи ви коли-небудь були грубі з вашими батьками?
8. Чи вважаєте ви себе веселою, життєрадісною людиною?
9. Чи ви коли-небудь відчували себе «просто нещасним» без поважної причини?
10. Чи зробили б ви майже все що завгодно на парі?
11. Чи відчуваете ви себе не в своїй тарілці в товаристві та не знаєте, як себе поводити?
12. Чи любите ви розповідати смішні історії та анекдоти своїм друзям?
13. Чи легко вас образити?
14. Чи любите ви роботу, що вимагає швидких дій?
15. Чи турбуєтесь ви з приводу жахливих речей, які могли б статися?
16. Чи ви повільні та неквапливі у ваших рухах?
17. Чи спізнювались ви коли-небудь на побачення або на роботу?

18. Чи часто вам сняться кошмари?
19. Чи ви настільки товариські, що легко знайомитесь з людьми на вечірках?
20. Чи страждаєте ви від «нервів»?
21. Чи вважають вас ваші друзі безусловно живою, активною людиною?
22. Чи ви дуже сором'язлива людина?
23. Чи здатні ви дати волю почуттям та як слід повеселитися на жвавій вечірці?
24. Чи дратуєтесь ви часто?
25. Чи турбуєтесь ви з приводу своєї роботи?
26. Чи можете ви назвати себе безтурботною людиною?
27. Чи дуже хвилюєтесь ви з приводу речей, які повинні зробити?
28. Чи уникаєте ви критики?
29. Чи легко вам «розв'язати язик» на вечірці?
30. Чи турбуєтесь ви з приводу вашого здоров'я?
31. Чи любите ви підіграти іншим?
32. Чи страждаєте ви від почуття неповноцінності?
33. Чи легко вам оживити досить нудну компанію?
34. Чи говорите ви іноді про речі, в яких зовсім не розумієтесь?
35. Чи турбуєтесь ви з приводу грошей?
36. Чи швидко ви забуваєте неприємності, які трапляються з вами?
37. Чи ви людина, яка не турбується про те, що все повинно бути якраз так, як потрібно?
38. Чи любите ви «перебувати серед людей»?
39. Чи дратуєтесь ви, коли люди занадто повільно приймають рішення?
40. Чи хвилюєтесь ви з приводу жахливих речей, які могли б статися?
41. Чи мрієте ви багато?
42. Коли на вас кричать, чи кричите ви у відповідь?
43. Чи турбують вас почуття провини?

44. Чи всі ваші звички хороші та бажані?
45. Чи здатні ви дати відсіч, коли хтось дозволяє собі бути з вами грубим?
46. Чи вважаєте ви себе нервовою людиною?
47. Чи те саме вам веселіше бути на самоті, ніж зустрічатися з іншими людьми?
48. Чи хвилюєтесь ви занадто довго після неприємного досвіду?
49. Чи ви людина мовчазна?
50. Чи буває вам іноді не по собі?
51. Чи часто вам хочеться повернутися до дитинства?
52. Чи часто ви приймаєте рішення занадто пізно?
53. Чи часто ви відчуваєте себе самотнім?
54. Чи починаєте ви іноді сваритися?
55. Чи намагаєтесь ви обмежити коло своїх знайомих невеликою кількістю найближчих друзів?
56. Чи багато ви мрієте?
57. Коли люди кричать на вас, чи мовчите ви?

Ключі для обробки:

Шкала екстраверсії (E): «Так»: 1, 8, 10, 12, 14, 19, 21, 23, 26, 29, 31, 33, 38, 39, 45, 49, 54 «Ні»: 4, 11, 16, 22, 28, 47, 49, 55, 57

Шкала нейротизму (N): «Так»: 2, 6, 9, 11, 13, 15, 17, 18, 20, 22, 24, 25, 27, 30, 32, 34, 35, 40, 41, 43, 46, 48, 50, 51, 52, 53, 56

Шкала брехні (L): «Так»: 3, 26, 36, 44 «Ні»: 5, 7, 17, 28, 34, 37, 42, 54

Інтерпретація результатів:

Екстраверсія:

- 0-6 балів – інтроверт
- 7-12 балів – амбіверт
- 13-18 балів – екстраверт

Нейротизм:

- 0-7 балів – емоційна стабільність
- 8-13 балів – помірна емоційність
- 14-19 балів – висока емоційність
- 20+ балів – дуже висока емоційність

Додаток Г

Опитувальник рівня агресивності Басса–Дарки

Інструкція: Прочитайте кожне твердження та дайте відповідь «так» або «ні» залежно від того, характерно це для вас чи ні.

Питання:

1. Іноді я не можу справитися з бажанням заподіяти біль іншим
2. Іноді я пліткую про людей, які мені не подобаються
3. Я легко дратуюся, але швидко заспокоююся
4. Якщо мене не попросять по-хорошому, прохання я не виконаю
5. Я не завжди отримую те, що мені належить
6. Я знаю, що люди говорять про мене за спиною
7. Якщо я не схвалюю поведінку друзів, то даю їм це зрозуміти
8. Коли мене примушують, я чиню опір
9. Мене легко вивести з себе
10. Мене дратує, коли зі мною не погоджуються
11. Іноді мене охоплює такий гнів, що я готовий(а) розбити все навколо
12. Я часто незгоден(на) з людьми
13. Краще погодитися, ніж сперечатися
14. Я вимагаю, щоб люди поважали мої права
15. Іноді мені хочеться образити іншу людину
16. Я можу вспомнити випадки, коли я був(ла) настільки злий(а), що хапав(ла) перший-ліпший предмет та кидав(ла) його
17. Я завжди ввічливий(а), навіть з неприємними людьми
18. Іноді мене дратують люди вже самим своїм існуванням
19. Якщо хтось уявляє з себе начальника, я завжди роблю йому наперекір
20. Мене дратує, коли зі мною не погоджуються
21. Люди, які постійно намагаються бути правильними, дратують мене

22. Хтось із моєї сім'ї має поганий характер
23. Я не можу стерпіти, коли мене критикують
24. Я можу використати фізичну силу, якщо необхідно захистити свої права
25. Останнім часом я став(ла) похмурий(а), оскільки багато думаю про свої справи
26. Іноді мені здається, що наді мною сміються
27. Навіть коли мій гнів виправданий, я намагаюся приховати його
28. Іноді люди дратують мене просто своєю присутністю
29. Іноді мене охоплює бажання зробити щось погане, шокуюче інших
30. Я рідко даю здачі, навіть якщо хтось ударить мене
31. Коли сперечаюся, я підвищую голос
32. Я намагаюся приховувати погане ставлення до людей
33. Я краще погоджуся з чимось, ніж буду сперечатися
34. Іноді мені здається, що доля до мене несправедлива
35. Я знаю людей, які здатні довести мене до рукоприкладства
36. Я не турбуюся через те, що про мене думають інші
37. Я часто не погоджуюся з людьми
38. Іноді мені здається, що люди говорять про мене за спиною
39. Коли люди особливо милі, я дивуюся, чого вони хочуть
40. Якщо люди зі мною не погоджуються, це мене дратує
41. Іноді мене охоплює такий гнів, що я не можу говорити
42. Я завжди намагаюся бути тактовним
43. Іноді мені просто хочеться подражнити людей
44. Є люди, яких я просто ненавиджу
45. Мій принцип: «Ніколи не довіряй чужим»
46. Якщо хтось дратує мене, я готовий(а) сказати йому все, що я про нього думаю

47. Я роблю багато такого, про що згодом шкодую
48. Коли я поводжуся неправильно, мене мучить совість
49. Якби я знав(ла), що мене не покарають, я міг(ла) б ударити людину
50. Іноді я буваю такий(а) сердитий(а), що можу вдарити когось
51. З дитинства я ніколи не проявляв(ла) спалахів гніву
52. Іноді мене дратують люди
53. Я часто думаю, що жив(ла) неправильно
54. Я знаю людей, які говорять про мене погане
55. Я не можу довірити свої справи іншим людям
56. Буває, що я не можу справитися з бажанням ударити когось
57. Іноді я відчуваю, що готовий(а) на все
58. Навіть коли я злюся, я не вживаю міцних виразів
59. Я хочу, щоб мої помилки були прощені
60. Я рідко сварюся з людьми
61. Іноді мене переслідує думка про те, що со мною може статися щось погане
62. Я рідко озлоблююся на людей
63. Я думаю, що багато людей мене не люблять
64. Я вимагаю, щоб люди поважали мене
65. Я не довіряю людям, які ставляться до мене занадто дружньо
66. Я часто буваю незгоден(на) з людьми
67. Іноді мене дратують люди
68. Найчастіше я намагаюся бути стриманим(ою)
69. Я завжди намагаюся уникати конфліктів
70. Я вважаю, що не варто довіряти більшості людей
71. Іноді мені здається, що я не годжусь ні на що
72. Буває, що я заздрю щастю інших
73. Деякі мої друзі вважають мене гарячим

74. Деякі люди настільки мене дратують, що я можу їх вдарити
75. У мене немає ворогів, які хотіли б мені нашкодити

Ключ для обробки результатів:

1. Фізична агресія: «Так»: 1, 25, 31, 41, 48, 55, 62, 68 «Ні»: 9, 17

2. Непряма агресія: «Так»: 2, 18, 34, 42, 56, 63 «Ні»: 10, 26, 49

3. Схильність до дратівливості: «Так»: 3, 19, 27, 43, 50, 57, 64, 72 «Ні»: 11, 35, 69

4. Негативізм: «Так»: 4, 12, 20, 28, 44 «Ні»: 36

5. Образа: «Так»: 5, 13, 21, 29, 37, 51, 58 «Ні»: 45

6. Підозрілість: «Так»: 6, 14, 22, 30, 38, 52, 59 «Ні»: 66, 70

7. Вербальна агресія: «Так»: 7, 15, 23, 31, 46, 53, 60, 71, 73 «Ні»: 33, 58, 74

8. Почуття провини: «Так»: 8, 16, 24, 32, 39, 47, 54, 61, 67 «Ні»: 40, 75

Обчислення індексів:

Індекс агресивності = (Фізична агресія + Непряма агресія + Дратівливість + Вербальна агресія)

Індекс ворожості = (Образа + Підозрілість)

Норми:

- **Індекс агресивності:** 21 ± 4 бали
- **Індекс ворожості:** 7 ± 3 бали

Інтерпретація:

- Рівень агресивності та ворожості визначається відхиленням від встановлених норм
- Високі показники свідчать про підвищену агресивність або ворожість
- Низькі показники можуть вказувати на надмірну поступливість